Branislav Nušić

Ramazanske večeri

Branislav Nušić

Ramazanske večeri

Branislav Nušić

RAMAZANSKE VEČERI

Copyright

Copyright © 2018 Klasika

Posveta

Ovu knjigu posvećuje pisac starini pjesniku, gospodinu

JOVI ILIĆU

uz ovo pismo:

Bâbo!

Prostrano je nebo, pod kojim pravedni Alahu klanjaju; golemo je carstvo, što ga je Alah Padišahu podijelio. Sedam mora dršću pod njegovim nogama; sedamdeset sedam milneta robuju mu, a sedam stotina sedamdeset sedam gradova okitili su mu carstvo i, preko toga još, Stambol legao na dva mora i na dva svijeta. Pa u tako prostranome carstvu, ima ti i gorostasnijeh planina i čarobnijeh jezera: mudrijeh derviša i lijepijeh žena; blistavijeh šedrvana i hladovitijeh teferiča; mirisnijeh bahča i tijesnijeh sokaka; visokijeh minareta i niskijeh toranja; tajanstvenijeh harema i toplijeh hamama; šarenijeh nargila i srmali altipatlaka; ćetene halve i rumenijeh portokala; misnijeh pilava i modrijeh maslina. I već što ti nema, i zenđina, i fukare, i bijesna i pokorna, i rzlija i r'suza, i insana od svake ruke, i od svakojaka adeta i dina.

E, pa pod tako širokijem krovom, kao što je Padišin, gdje se sav taj insan komeša; gdje se sve te slike viđaju i priviđaju, što ti se nije desilo i što ti se neće desiti, i ono što je pisano i ono, Alaha mi, što nigdje pisano nije bilo.

Ako sam što i zabilježio, nijesam sve još, a i ovoliko što sam mogao i umio, u tebe sam, bâbo, knjigu izučio, pa zato tebi neka je ova knjiga i namijenjena.

Halali, bâbo!

U Seru, 1898. godine

Nušić

Prvi jašmak

[1]

Ispod širokog krova Bejtula-age kasapa iskupi se uvijek mnogo djece, sav komšiluk. Širok krov hvata gotovo polovinu sokaka, pa kad ima sunca, ladovina je, a kad je kiša, suvota je. Tek ne možeš nikad tu rahat proći od djece. Tu Bejtula-agina Ziniše, tu Jonuz Ismail-efendije ćatiba u nufuz-idare, pa troje djece telegrafdžijine, pa onda još neka dječurlija, te ne znaš koje je od kojega gore. To stane dreka, vika, dževa; more, penju se na plot, krše ćeramide, tuku se, i šta već ne čine. Ako pođe ko te protjera kravu, navale te joj čupaju dlaku da grade topke; ako prođe koji seljak s kolima, natovare mu se svi na srčanik, a već psu ili magaretu što će učiniti ili pjanu što će se nasmijati, to da bog sačuva.

I ne znaš koje je nestašnije: dječaci jali djevojčići. Bejtula-agina Ziniše ponajnestašnija i najđavolastija. Ima joj tako jedanaest ili, biće, i dvanaest godina, živih očica a lakih nogu, pa kao košuta čas je ovamo a čas tamo. Jedanput se i potukla s Jonuzom Ismail-efendijinim te ga sveg izgrebala, a još je i komšija i zajedno odrasli. Ismail-efendija već petnaest godina sjedi u toj kući do Bejtula-agine, tu se Jonuz i rodio, jedva je godinu dana stariji od Ziniše, te su zajedno i rasla djeca. Ali čudo, nikad se nijesu trpjela. Tako Ziniše sjedi koji put u bahči s drugim djevojčicama, prostrle sidžade, podavile nožice, uzele kapak od kakve kutije te pjevaju i udaraju u kapak, kao bajagi to im def, a Jonuz preko plota pa tek punu šaku pijeska te među njih; ili, Bajram, pa Ziniše obuče nove dimije što joj teza[2] skrojila od crvenog lauraća, i tek što izađe na kapiju, a Jonuz šibljikom pljesne po bari, pa je blatom svu isprska; ili, koji put, ona ostavi nal’ne pred vrata, te potrči niz sokak s djevojčicama a on joj nal’ne baci na krov. A jedanput čak, kad je đuveč nosila na furunu, te metla tavu na glavu, a on je gurnuo te joj se tava prevrnula i cio đuveč sručio u oluk.

A već ni Ziniše njemu nije ostala dužna. Koliko puta Jonuz siromah nagradi učurtmu, okiti je amajlijama od zelene i crvene hartije, pa iznese pred kuću da je pušta, a ona mu ga prstom ili pjesnicom probuši; pa onda mu metne iglu na prag od kuće te on sjedne; ili tako pred petak koji put on dao metalik te mu se fes metnuo na kalup, a ona mu ga ščepa s glave te udari o zemlju i još ga šorne

nogom. Te gotovo svaka igra pod krovom Bejtula-aginim svršava se tim što će se Jonuz i Ziniše potući. On će nju dočepati za kosu a ona njega grepsti, ili, ako je pobjegao, baciti se nal'nama za njim dok ga ne pogodi ili dok ne zamakne u kapidžik.

Koliko su puta zbog te njihove omraze i stariji imali belaja. Eto baš onda, kad Jonuz podmetnu nogu Ziniši te joj se sruči đuveč, diže se Refike-hanuma, Zinišina majka, u Ifet-hanume Ismail-efendijine, te riječ po riječ, pa dođe do kavge.[3] Bogami, ta kavga poslije dođe dotle, te Bejtula-aga uze keser i zakova kapidžik, kroz koji se iz kuće u kuću prolazilo. Čitav belaj, ama ne potraja dugo. Sramota bješe od svijeta da se prve komšije zavade, a zašto, za dječije rabote i za jedan đuveč. Izmiriše se poslije lijepo, otkovaše kapidžik te ne prođe i bez zijafeta, jer Bejtula-aga veli Ismail-efendiji:

– Izmirile nam se kuće, ama ti da daš kurban.

– Ja velim: ti! – veli Ismail-efendija, domišljajući se kako već četiri mjeseca nije primio ajluk.

– Ama, ti si borčlija; ti si meni đuveč prevrnuo, te ja osta' bez ručka. Hak je...

– E, hak je...!

Jedanput zatim, prešla Refike-hanuma, tako ujutru, kod Ismail-efendije. Sjede obe hanume u sobi kraj pendžera i englenišu ja ovo, ja ono. Refike-hanuma, kao gošća, sjela u ćošak na šilte, a Ifet-hanume na ćebe, na zemlju, privukla bliže sebi mangalu, te turila u pepeo džezvu i kuva kafu, a obje pripalile cigare te se niska soba ispunila dimom.

– Tirjaćija ti i ovaj tutun, hanume – veli Refike-hanume.

– Kačak je. Dobio ga moj efendija od jednog zabita.

Kafa provri, te Ifet-hanume nali dva fildžana i nastavi razgovor.

– Fitnet-hanume miralajevoj[4] umrlo djevojče, jesi li čula?

– Nijesam. A što mu bi, zdravo djevojče bješe?

– Pisani dan, hanume. Ništa mu nije bilo, ama stiže ga njegov dan.

– Evet, hanume. Alah rahmet ejls’n!

Ifet-hanume savi još jednu cigaru komšiki, jer se ovoj baš svidio tutun, te je cigaru za cigarom pila.

– Baš, hanume – dodaje više kao uz riječ Refike-hanume – reci onom tvome da se smiri malo. Sinoć se baci kamenom za Zinišom te mal’ mi ne polupa pendžere.

– A ko će ih smiriti, hanume. Ni tvoja Ziniša bolja ni moj Jonuz gori. Koliko ga je puta efendija i tukao, pa već sad, eto, mrzi me i da govorim efendiji, samo se ljuti badjava. Ne znam, Alaha mi, što je toj djeci.

– Pravo kažeš, hanume. A i ja što ću, kad je ono šejtan a nije djevojče.

– Ti mu i možeš naći čare – veli Ifet-hanume.

– Kamo da mogu, kamo da mogu!

– Možeš. Pokrij je, zadjevojči je. Jašmak ti njoj, pa neće moći više juriti po sokacima i mahalama, te će i ovaj moj smiriti se, a ovako zor, dina mi. Mrze se djeca kao da su krv jedno drugom dužna.

– Mislila sam ja na to, hanume, da je pokrijem, pa žao mi je. Dijete je još, mlado je, neka se nagleda još malo svijeta.

– Istina je, ama drugo čare nema.

Refike-hanume se zamisli, povuče dim-dva, pa i sama dodade:

– Valah, nema drugo čare.

Poslije već udarile u drugi muhabet; o stambolijskoj basmi što je o Ramazanu stigla Kerim-efendiji; o udovici Hurmiz-hanumi, kako je prodala kuću; o haremu Mehmed-begovom, kako se iselio na čiflik; o baklavi, što ju je napravila Rašid-agina hanuma za mutesarifa, te mutesarif-paša kazao da bi ta baklava mogla i pred cara. I tako, vodi se muhabet te o ovome te o onome, kao što muhabetu[5] i nema nikad kraja.

To veče Refike-hanume ne reče nikom u kući što će sjutra činiti, a sjutradan

pozva tezu, te joj veli:

– Znaš što, da skrojiš Ziniši feredže.

Teza se pljesnu rukama, pa veli:

– Što, more?!

– To, što ti kažem.

– Aman, Refike, ne čini grijeha. Mlado je još, imaće i za to kad, kad se nagleda svijeta.

– Mlado je, ama vidiš kakvo je! Ajlaz; hoće da napravi kakav r'suzl'k; hoće da se nauči na mahale i sokake, pa će poslije biti poteže i za nju i za mene.

A Ziniše tu, pa čuje laf, pa kud veće radosti za djevojče već da dobije feredže i jašmak; da nosi čad'r i da hodi barabar s hanumama. O koliko je puta taj san snivala Ziniše i koliko puta djevojčice njenih godina to snivaju! Samo, nikad nije smjela majci pomenuti, bojala se izgrdiće je i ismijaće joj želju. Ali, kad sad majka počinje razgovor, Ziniše joj se obisnu oko vrata te moli, moli i amani, a tezu ljubi u ruku, u obraze, u čelo.

– Hoću, hoću feredže; hoću jašmak!

– Kad hoćeš, neka ti bude – veli joj teza – ama ćeš zažaliti.

A poslije već ne prođe ni dva dana a teza srezala feredžu, a izabrala najlepšu basmu u Kerim-efendije, te Ziniše, kad je vidje, sva srećna i presrećna. Časom zagleda u feredžu, turi je na se, pogleda se u ogledalo; skide je opet te otrča, skakućući s noge na nogu, preko avlije, te na sokak, pa u komšije Sajit-begove hanume. Pohvali se tamo djeci kako će ona odsad biti prava djevojka, pa onda hajde u druge komšije Ašir-čauševe hanume i tamo se pohvali djeci, te preko sokaka kući, a uz put srete još jedanput Jonuza i, kao posljednji put da učini ćeif, [6] dohvati kamen te đus njega u leđa. Jonuz jauknu, potrča za njom, sustiže je na kapiju i tu se junački pokrviše. On nju dočepao za kosu pa joj glavu lupa o kapiju, a ona skinula nal'nu pa njega sve u leđa gruva. Prođe nekako sokakom Muharem-efendija evzadžija te ih razvadi, a onako, ko zna dokle bi se nosili. Jonuz ode niz sokak pipajući se po leđima i kunući se da će joj razbiti glavu kad je još jedanput sretne, a Ziniše uleće u kapidžik, sva usplahirena, izgrebana i

zamršene kose.

– Vaj bana! – uzviknu sirota Refike-hanume. – Ti se opet namjerila s onim čapk’nom. Aman, zar si zato izašla pošljednji put na sokak. E, biti, kz’m, biti! Naj ti feredžu, pa odsad nema više kapidžik i mahala.

Kad se jedanput stavi feredža i jašmak, više se ne može skidati, ali Ziniše dok je u kući nema je zašto stavljati, za to Refike-hanume smisli da izađe popodne u teze, pa poslije bilo i bitisalo djetinjstvo.

I tako, poslije podne, namjesti se Refike-hanume; obuče se i Ziniše, te hajde u teze.

Oh, bože, kad se otvori kapidžik pa naprijed izašla Refike-hanuma a za njom Ziniše na sokak, pa pokrivena, eh, eh, eh! Osvrće se desno i lijevo, pa u prvi mah ne umije ni da hodi, smeta joj, a hoće da visoko nosi glavu, ponijela se, pa se spotiče o svaki kamen.

Pa joj teza sjedi daleko u Muhadžerskoj[7] mahali, ima da se prođe preko Uč-bunara, pa kroz čaršiju, te pored Mamud-begove džamije, na Taš-ćupriju, pa u Muhadžersku mahalu. Taman dosta vakta Ziniši da se ponosi.

Pa koliko ih uz put sreli. Prošao baš onaj Muharem-efendija evzadžija mimo njih, pa prošao Ismail-efendija, pa prošao i Islam-čauš i Remzi-efendija hodža. Ono, istina, niko ih nije poznao, a Ziniše je baš voljela da su je poznali, da su je videli, kako je ona već devojka.

Pa onda, kao za pakost, ni kad ode, ni kad se vrati od teze, ne srete pod krovom ni jedno dijete s kojim se do juče igrala. A kako je to imala ćeif.

A sjutradan, pod širokim krovom Bejtula-aginim, iskupio se opet sav komšiluk. Tu Bejtula-agina djeca, pa telegrafdžijina, pa Sajit-begova, pa Ašir-čauševa i ko ti tu nije. Samo Ziniše nije tu, niti smije izviriti na sokak. Ona stoji tu kod kapidžika iz avlije, pa sluša i gleda kroz rupicu kako veselo djeca igraju, i čisto joj dođe da grune u kapidžik, da izleti i ona, ali – sad već više ne smije, ona se već mora kriti.

A djeca veselo igraju i Jonuz među njima. Prave topove od blata te ih grunu o kaldrmu i pucaju tako; pa onda uhvatili nekakvu pticu, čavku, vezali joj uzicom nogu pa je puštaju, te čavka taman da poleti otkud je i došla, a ono se zategne

uzica, te se ona vrati djeci, a ova u smijeh. Oh, kako bi Ziniše voljela napolje, makar malo, makar sasvim malo...!

Pokajala se, sirota, što je onoliko željela feredžu, ali sad je to dockan.

Tako danas, tako sjutra. Kad god se djeca napolju igraju, a ona kao zarobljena ptičica stoji kod kapidžika pa gleda i sluša. Dođu joj, istina, pokoji put djevojčice, te se u bahči zabavljaju, ali nju sad kao i sramota da se igra one djetinje igre, a ona bi baš te igre htjela.

Jedanput baš djeca se igrala, a ona navalila na Refike-hanumu da idu u teze. Nije joj toliko do teze već samo da prođe pored djece, da ih vidi i oni nju da vide. Nije, dabogme, kazala majci da je napunila šaku pepelom, pa kad prođe pored djece, a ona da pospe Jonuza po glavi, samo tako od šejtanluka. Obuče se Refike-hanume, obuče se i Ziniše, pa kad otvorile kapidžik i izašle na sokak, a Ziniše ujedanput osjeti kako to nije lijepo; kako je ona djevojka već i, najzad, kako joj Jonuz nije ništa, ama baš ništa kriv. Pa otvori šaku i pusti polako, krišom, da niko ne vidi, pepeo na zemlju, a prođe ozbiljno, sasvim ozbiljno mimo djecu.

Ali kad je prolazila, a njoj se napunile oči suzicama; baš bi rado ostala; bacila bi s glave jašmak, sjela bi na kaldrmu, dočepala bi ono blato, ili bi ščepala iz Jonuzovih ruku uzicu s čavkom, pa onda... onda bi se i potukla s Jonuzom.

Kad je stigla u teze, te skinula jašmak, a na njenim trepavicama blista se rosa od one suze što joj se otkide kad se pokaja za djetinjstvom.

– A što ti je ta suzica, kz’m? – pita je teza i miluje po kosi. A Ziniše joj priča kako joj žao bilo.

– Brak, brak, brak![8] Ostavi, bogati, što ima djece da ti je žao? Zar ne vidiš, kako su edeps’z? Pa onda neka ti dođu, zovi ababije.

– Jest – veli Ziniše – ama žao mi Jonuza!

– Bre, bre, bre! – čudi se teza, a Refike-hanume otvorila oči, pa ne umije da se povrati od čuda.

– Aman, aman, Ziniše! Što zboriš, more? Kaži još jedanput, ostarila sam, pa ne čujem valjda. Jel’ ti ga žao što ne možeš da se kavdžiš s njime?

– Jok! – otеže Ziniše. – Sad, kad sam ga vidjela, žao mi ga je, ne bih se više tukla. Otkako imam feredže i jašmak, drukči mi se vidi Jonuz.

Teza i Refike-hanume povaljaše se po sidžadetu od silna smijeha, pa jedva teza mogaše i ovoliko kazati:

– Jest, jest, ćerime, jest, drukčije se to gleda kroz jašmak. Stara sam, ali pamtim, kad sam prvi put metnula jašmak na oči i onaj koga sam najviše mrzela drukčiji mi se vidio, baš kao ovo tebi, Ziniše.

– A mora biti – dodade Refike-hanume – da ti Jonuz sad izgleda i veći.

– Jest, porastao je za ovu havtu[9] što ga nijesam vidjela! – dodaje Ziniše, a čudi se što joj se to smiju kad ona ništa ludo ne zbori.

Kad dođe u akšam Refike-hanume kući, a ona samo što prisloni čad'r za vrata, te brže kroz kapidžik u Ifet-hanume. Nađe je taman u bahči, čučnula pod orahom, napunila krilo pirinčom pa trijebi za pilav večeras.

– Eh, hanume, hanume! Jedva sam dočekala da dođem, da ti kažem što nijesi ni u snu čula. Eto; tak'a i tak'a stvar... – I ispriča joj sve što je bilo u teze i što je Ziniše kazala.

I Ifet-hanume da se iskida od smijeha.

Prošlo poslije od to doba i čitav mjesec dana, a jedno jutro Refike-hanume izađe na čardak, te vidi, Ziniše u bahči šuška nešto oko kapidžika Ismail-efendijinog.

– Što ti to, more, tamo? Ajd', ovamo u kuću.

– Ništa! – veli Ziniše. – Htjela sam da vidim Jonuza.

– Ama kakvog Jonuza, vaj bana?

– Pa našeg Jonuza! Nisam ga vidjela već mjesec dana...

– Ovamo, u kuću! Gle ti nje! Sakrivena djevojka ne smije koga gledati, ni ko nju vidjeti.

Ziniše se posrami, te uđe u kuću.

A kad je i to Refike-hanume pričala Ifet-hanumi, ova veli:

– More, i onaj moj žali nju. Ček' baš da se prošalimo malo – pa diže kavez sa avlijskog pendžera te viknu Jonuza, koji je bio na vrh jednog duda, te gore rezao grane i pravio nešto.

– Jonuz! Gel[10] Jonuz!

Siđe on, a pod pazuhom mu puno nasječenih grančica.

– Što? – veli.

– Otur!

– Th, jok! – veli Jonuz i maše glavom.

– Sjedi, more, kad ti kažem.

– Da mi daš jednu cigaru – veli – pa da sjednem.

– Ajde de, ugursuz!

Dade mu hanuma cigaru i on je pripali kao kakav matorko, te kleče na kraj, tamo kod vrata, a granje što je imao pod pazuhom ne ispušta.

– Znaš što lafimo s komšikom? – pita.

Jonuz klimnu glavom i naprći usnicu, tvrdeći, da ne zna.

– Lafimo da te ženimo. Hoćeš?

– Jok! – veli Jonuz.

– Ama, zar nikako nećeš?

– Jok! – tvrdi Jonuz.

– Ama, eto hoće i efendija (otac).

– Neću! – veli Jonuz. – Jesi li me za to zvala?

– Pa, jes’ za to.

– E, eto! – veli Jonuz, pa se diže i pođe, a kad izađe, on ostavi ruku na kvaki, pa spolja provuče ponovo glavu te dodade:

– Neka mi komšika da njenu Zinišu, pa hoću! – pa onda brzo zatvori vrata i pojuri niz basamake te sva kuća zatutnja pod njim.

A hanume prostrle se po sidžadetu, jedna na jednu a druga na drugu stranu; uhvatile se za srce pa se tresu i ne mogu da se povrate. Jedva Ifet-hanume ustade te ispi čašu vode i povrati se žena malo, pa brišući oči od suza dodade:

– Idi, dijete, džaba[11] te bilo!

A ne prođe nijedna havta još, kad eto ti jednog dana Ifet-hanume. Obukla se lijepo, kao da je Bajram, pa ne prolazi kroz kapidžik, kuda joj je put, nego kroz sokak, pa lupa na kapiju u Refike-hanume.

– Aman, što je to? – pita Refike-hanuma začuđeno.

– Alaha mi, čućeš, pa ćeš se začuditi. Ajde u kuću, pa spremi kahve.

Tek što sjedoše i tek što uzavre džezvica, a Ifet-hanume, pošto pripali cigaru, poče:

– Eto ti, da čuješ što je. Kad napravi onaj maskarluk moj Jonuz, a ja onaj akšam pričaj mome efendiji sve redom što je i kako je bilo. Efendija se slatko nasmija to veče, kad sjutra veče, on belki nešto mislio i esapio tu noć, veli on meni: „Znaš što je, hanume. Ja nemam drugo dijete, nego Jonuza; ima trinaest godina. Ako, dosta je. Ljudi smo, ko zna šta dan nosi a šta noć. Mogu omrknuti, a sjutra da svane pisani dan, pa zašto da ne vidim radost svojim očima? Istina, djeca su i Jonuz i Ziniše, pa neka, neka zajedno rastu, neka u haremu igraju kao što su prije na sokaku. Nego, ti se obuci sjutra, pa, Alah’n emr’ile, u Refike-hanume, naredite se...!

Poslije već što je bilo i kako je bilo, što ću vam pričati. Bila je radost golema i zijafet još veći. Sedam sofri je promijenio Bejtula-aga o svadbi. Na prvu je pozvao zabitlare i mejmure sve od ućumata; na drugu sve što mu je rod, po njemu ja po ženi; na treću begove i age; na četvrtu pozvao je tuđare[12] iz čaršije; na petu hrišćane, s kojima je konuštisao, neka se i oni ovesele; na šestu

je pozvao begove i kreme sa sela, a na sedmu sirotinju. Preko toga još poslao je dvjesta oka hljeba apsenicima i jednog pečenog vola u astahanu.

Jednu njivu, jednu livadu i hiljadu šinika žita prodao je, te od tog novca učinio je svadbu, ali bar i danas se priča kad je Bejtula-aga davao Zinišu a Ismail-efendija ženio Jonuza.

Sevdah

[13]

Akšam je prošao; po sokacima već nikog više nema, kapidžici se pritvorili a kapci se spustili na pendžere. Beledijski fenjer čkilji na ćoš naše mahale. Kroz tamu, što je pokrila kasabu, izdižu se visoka minareta kao sjenke; modri kućni krovovi kao tamna, ispresijecana polja, a stara, opala sahat-kula uzdiže se nad njima, kao sanjiva straža. Iz čaršije se čuje kad o kaldrmu udari pazvant svojom velikom budžom, pa to jekne iz pokrivenog bezistena, kao iz kakvog dubokog laguma. Čas i čas opet dopre žubor prljavog potoka, koji kvasi sokake u donjoj mahali, ili kakav neobičan glas iz Cigan-mahale, ili arluk psa koji je ostao, pa se moli gospodaru da mu otvori kapidžik.

Tihi i mek povetarac ćarlija; njihaju se krune na drvetima, a lišće treperi i rasprostire se blagi miris iz bahča.

A kroz svu tu tišinu, meko kao glas gugutkin, slatko kao pjesma bilbilova i sjetno kao noć i vedro kao dan, prostire se gotovo svako veče glas garnetin iz jedne duboke bahče, tamo na kraju mahale, gde je onaj red niskih kuća i prostranih bahča. Razlijeva se taj glas, čas kao da voda žubori, čas kao da lišće šumori; kao da cvijeće miriše i kao da duša uzdiše... Izvija se, izvija se i zanosi te, pa se utiša, utiša, utiša i uspavljuje te. Pa opet te ponese i nosi te visoko, zvijezde ti se čine blizu; do neba ti još jedan korak treba... pa te onda spusti, spusti te u zelenu travu, u šareno cvijeće, na meke dušeke, na djevojačke grudi... čas ti kida dušu a čas je zalaže mehlemima; čas ti suši usne, suši grlo, a čas ih kvasi blagim šerbetom...

Oh, tako samo sevdah umije da zbori!

* * * * *

U Sali-age Đakovalije izraslo divno momče, Daut-efendija. Sad mu šesnaest godina, a momak, delija je već. Na njemu čohane čakšire a širok tarabolos[14] četrnaest puta obmotan mu oko pasa; mintan mu od žute svile a jelek zlatom okićen; za pojasom mu altipatlak, sav srmom okićen; ima sto osamdeset drama srme na njemu i još preko toga sedam merdžana. Na glavi mu bijelo ćeče te ga oborio na lijevu veđu; pod veđom mu oči ljute kao u eškije. Čisto mu lice kao u djevojke, još mu ni nad usnom nije nagarilo. Kad o svadbi kakvoj projaše Sali-agina zelenka: prebaci mu vezeno sedlo, crvene gajtan-dizgine pritegne, a zelenko ponosno maše glavom, a kitke na dizginama igraju mu, a pjena ga čas prebaci preko glave, a čas mu kvasi grudi. Dućandžije ostavljaju u kraj čibuke; terzije zabadaju iglu u koljeno; mutavdžije prekidaju žicu, sve se to okrene da gleda Dauta. Konj mu ne ide već igra; ne možeš da pogodiš kojom nogom staje na zemlju i propinje se od jednog ćepenka do drugog, od jednog oluka do drugog, a kaldrma pršti i drobi se kamen pod kopitom.

Kad nešto Sali-aga sjedi u kafu u Ali-Babe, pa tu i drugi, te Daut prođe čaršijom, a on ponosito pogleda unaokolo po minderu: da li i svi drugi vide kakav je soko u njega.

– Mašala! – veli mu Fejzula kujundžija. – Ne ima ga ni u cara!

A Sali-aga gladi se po brku i čeka, hoće li i drugi što dodati na to.

* * * * *

U Latif-age ima mnogo para. Zenđin[15] je koliko drugih četvorica u čaršiji. Ima sedam čiflika a u svakom – kulu tuglom i kamenom zidanu; u čaršiji tri magaze, te mu ćirija nosi taman kô i jedan čiflik, a kuću, bahče i drugi milk i ne pitaj. Ima konje, ima govedi, ambari mu puni; koševi nabijeni i svega i svačega ima, kô što zenđin može imati.

Ali od svega blaga najviše mu vrijedi jedinica Zilfije. Tek je izrasla, tek se pokrila. A vrijeme je bilo da se pokrije; da je još malo ačik odila, njene bi oči bacile jangiju u čaršiju pa kraja ne bi bilo sevdahu i jadu. Bijelo joj lice i rumeno, kao list bijela zambaka okićen merdžanom; usne joj male i rumene kao đulova gondža kad tek prsne; pa onda oči, kao da je prokleti šejtan[16] u te oči

udunuo vatru Sakar, vatru paklenu, koja sve sažiže, sve načinje, sve dohita, i koja pali meso čovjekovo. A kosa joj divna, meka svila, iz koje bi Eblis najtvrđu mrežu mogao isplesti, te da ulovi sve pravovjerne. Pa onda čelo, ponosito i visoko, kao list knjige, na koji bi zacijelo prorok ispisao onu svoju suru, koju nam toliko put ponavlja, uvijek pitajući nas: „Smijemo li koje od dobročinstava Alahovih poreći?“

A rasla je Zilfije, kao što raste i njeguje se plemenito cvijeće u saksiji. Sklanja se da ga velika žega ne sasuši, da ga mnoga kiša ne okvasi; zaljeva se i čuva se u pendžeru; grije se kraj peći i pokriva stakletom. Ne znaš ko ju je više i pazio i mazio: Latif-aga ili hanuma. Jedinica, pa ne treba ni da ti kazujem više.

Tu, do Latif-age, kuća do kuće, sjedi Salim-efendija mejmur. Izmeđ’ kuća im kapidžik te su uvijek žene jedna kod druge. Komšika Sad’k-hanume kad god dođe miluje Zilfiju, grli je, ljubi je i zaklinje se Alahom, da nigda neće prežaliti što nije muško, samo nje radi, Zilfije radi.

Jedno veče po večeri tako sjede na doksatu u Latif-age Zilfijina majka, Sad’k-hanume i Zilfije. Izgrijao pun mjesec, lagano šeće i gotovo sišao do minareta i krovova. Sad’k-hanume uzela za ruku Zilfiju pa joj veli:

– E, zadjevojčila si se, sakrila si se; a zar ti srce ništa ne ište, da mu se kaže?

– Šta da mu se kaže? – pretječe Zilfijina majka.

– Zar ne vidiš da je pun mjesec? – veli Sad’k-hanume.

– Ostavi, bogati, to dijete, ne puni mu glavu.

– Hoću – veli Sad’k-hanume – pa ja sam zato večeras maksuz[17] i došla; što da ne vidimo k’smet. Zar ga ti nijesi gledala, dok si bila djevojka? Kaži ti meni, k’zn, hoćeš li ti samo? – okrete se ona Zilfiji.

– Hoću...! – odgovara Zilfije, a gleda majci u oči.

Dotle već Sad’k-hanume otrčala u odaju i donijela debelo biljur-ogledalo: odvela Zilfiju nasred bahče, gdje je čistina, gdje drveta ne zaklanjaju mjesec, dala joj ogledalo u ruke i postavila ga tako da se u zrcalu ogleda pun mjesec, pa joj veli:

– Zilfije, dušo, gledaj sad u to ogledalo; misli na svoga suđenika; išti da ga vidiš;

traži ga očima u zrcalu; nemoj ništa drugo misliti, nemoj se obazirati što ću ti ja za leđima govoriti; ne obaziri se ni kad list šušne, već gledaj tako polovinu sata, jedan, dva sata sve dok u ogledalu ne spaziš muški lik, lik tvoga suđenika, pa da bar znaš koj' ti je suđen.

Zilfija sve tako učini, a majka, kao bilo joj nepravo, a ovamo i ona bi voljela da sazna suđenika.

Zilfija se zagleda u ogledalo, u kome se ogledao pun mjesec, a Sad'k-hanuma stoji joj za leđima i zbori joj neprestano riječi iz Kurana. Tom se prilikom obično čita ili zbori glava „Ia Sin" a Sad'k-hanume je znala napamet svih osamdeset tri njenih sura. Nekoliko je puta već ponovila „Ia Sin" i uvijek glasom jasno udarala na suru, koja glasi: „Slava onome koji je stvorio sve parove, kako među rastinjem koje zemlja proizvodi tako i među vama ljudima, i među stvarima, koje ljudi ne poznaju!"

Zilfiji je mek glas Sad'k-hanumin već počeo zvoniti kao jednostavna uspavljiva molitva; oči, koje je već čitav sat netremice uprla u ogledalo, već su počele suziti, a slika mjesečeva u ogledalu, koja je najpre izgledala kao rastopljeno zlato, poče sad da se komeša i da je prebojavaju boje, čas crvena, čas zelena i modra.

A kad i peti put Sad'k-hanume završi „Ia Sin" riječima o Alahu: „Kad on hoće da neka stvar bude, on rekne: 'Budi!' I ona bude..." Zilfija zadrhta tiho, a zatim vrisnu i baci ogledalo u liju punu cvijeća i šakama pokri oči.

Sad'k-hanume je odmah zagrli i brzopleto stade pitati:

– Vidje li ga, ko je?

Ali Zilfije otrča na doksat majci i zari joj glavu u krilo.

– Eto, eto, komšike! Kažem ja, hoćeš da mi pomanitaš curu.

A Sad'k-hanuma navalila i dalje pitanjima, pa i majka joj namiguje da ne prestane pitati. No uzalud, Zilfije ne diže glave, samo ćuti i odmahuje rukom Sad'k-hanumi da je više ne pita.

Kad Sad'k-hanume pođe da ode kroz kapidžik u svoju bahču, jer je već dockan bilo, isprati je Zilfija do kapidžika a Sad'k-hanume opet:

– Jesi li vidjela?

– Vidjela sam! – šapće Zilfije i dršće.

– Kaži mi?

Zilfije zadrhta, obgrli rukama Sad’k-hanumu, nasloni joj glavu na rame pa joj prošaputa:

– Daut-efendija Sali-agin! – pa je onda ostavi i pobježe preko bahče u kuću, kao srna, a turila prste u uši da ne čuje samo što će Sad’k-hanume za njom reći.

* * * * *

Grijeh na dušu Sad’k-hanumi ako nije sačuvala tajnu. Tek od onog večera, kako se Zilfiji pojavi lice suđenikovo u ogledalu, ne prođe nekoliko dana a tamo dole, iz duboke bahče u onom redu kuća, gde je i Sali-agina, izvi se jedno veče nežni glas garnetin. Daut-efendija nije dotle voleo garnetu, ali nađe jednog dosta i zamoli ga da mu svako veče dohodi. Svako veče, svako veče ta je garneta otud slala svoje meke glase, ali svako veče ti su glasovi bili sve tužniji, sve plačniji. Oni su prolijetali kroz noć i iz srca išli srcu. Ah, Zilfije je već razumela te glase!

Od to doba na zdravom i cijelom cjelcatom kapidžiku Latif-aginom, napravi se i jedna mala, malena rupica, kao da je miš progrizao i kavezi se na pendžeru nešto razdrmali i oko se u Zilfije nešto zamutilo.

A Daut, ako je prije jedanput na nedelju prošao ili nije prošao Lokač-mahalom, sad je jedanput na dan. Jednog dana ide tuda pa uze pješčano zrno i baci ga u kaveze[18] Latif-agine. U haremu bile još dvije-tri hanume, došle na viđenje; kad zrno udari u kavez, a sve se hanume zgledaše. Majka Zilfijina pogleda kroz kavez, pa veli:

– Ah, šejtan, ah, šejtan! Onaj Sali-agin adžamija.

A Zilfije pogleda ispod oka Sad’k-hanumu pa porumene i obori oči zemlji.

Jednoga dana Zilfije, tako pred akšam, gviri na onu rupicu na kapidžiku, a jedno malo dijete stoji pred kapidžikom i čuka. Ona odškrinu vrata a dijete joj dade nešto zamotano u jednu hartiju.

– Šta je to? – pita ga Zilfije.

– Ne znam! – veli dijete.

– Koj' ti dade?

– Daut Sali-agin i dade mi metalik bakšiš, da ti donesem ovo.

Zilfija brzo pritvori kapidžik; osvrnu se ovamo i onamo, da vidi nije li ko spazio od njenih; strpa onaj savijutak u njedra pa je onda obuze neko drhtanje i prođe groznica kroz sve kosti, te otrča u odaju i zagnjuri glavu u jastuke.

Kad je malo kao prođe strah, ona razvi onu hartiju, a unutra nađe jedan svilen končić, jedno zrno crnog karanfila i jednu cigaru do pola ispušenu. Zilfnja grozničavo zavi to ponovo u hartiju, pa kroz kapidžik te kod Sad'k-hanume. Zagrli je najprije, pa je onda sa aman preklinje da ne kaže ništa majci. Poslao joj, veli, nešto Daut-efendija, ali ona ne razumije šta to znači.

Sad'k-hanume razvi onu hartiju, pregleda one stvari, promisli se, promisli, pa joj onda objašnjava.

– Karanfil, k'zn, kaže: „Znaj, da si u mom srcu!"; ovaj končić svile hoće da kaže: „Moja te duša hoće mnogo!", a ova cigara, pola ispivena, znači: „Gorim za tobom!" – eto taj ti aber šalje Daut.

– Pa otkud me zna, te me voli? – zapita naivno Zilfije.

– E, more, čuo je on koliko si lijepa, a zna on i da si ga u ogledalu vidjela.

Zilfije se brižno zamisli; oči joj opali neki topli vjetar i ona zažmuri; pune, okrugle grudi, kao dvije narandže, narastoše, a košulja, koja je na njima bila ubrana, rasteže se; ona pokri rukama oči, pa joj udariše i dvije-tri suze i okvasiše joj prste.

– Što plačeš, ludo jedna? – pita je i grli Sad'k-hanume.

– Ne znam...! – veli kroz suze Zilfije.

– Ostavi gajle[19]... treba da mislimo šta ćeš ti njemu poslati. On će čekati odgovor.

Zilfija skide ruke s očiju pa joj se razvuče na usnama sladak, djevojački osmijeh.

– Pa šta da mu pratimo?

– Ako ćeš – veli Sad'k-hanume, pošto je malo promišljala – jedan iver i parče 'artije, jedan mali kamen i malo ćeramide.

– Pa šta je to; šta znači kamen?

– Kamen kaže: „Neka ti ne teku suze za mnom!"

– A 'artija?

– 'Artija znači: „Neka ti se makne tuga!"

– A iver i ćeramida?

– Iver hoće da kaže: „Moje te oči izgledaju", a ćeramida: „Prođi svaki put kraj kapije!"

– Pa zar tako da mu kažem? – pita Zilfije.

– Tako, k'zn! – tješi je Sad'k-hanume.

I Sad'k-hanume zađe po bahči, te sama sabra iver, jedan mali kamenčić i parčence ćeramide; poslije nađe neko staro pismo Salim-efendijino, te otcijepi jedno malo parče hartije i natjera Zilfiju da otrči kući i donese jedno lijepo čevre, pa u to zavi sve ono i onda Sad'k-hanume pobrinu se da prvo dijete sa sokaka pošalje s čevretom Daut-efendiji.

Zilfije ostade još na doksatu u Sad'k-hanume, te da ispuši onu polovinu cigare što ju je Daut do pola ispušio. Tako joj kazala Sad'k-hanume da se valja.

* * * * *

A potada, kad akšam padne, kad sve pospi, kad mujezin[20] siđe s minareta, kad mjesec išeta da prebroji svoje zlatno stado, a prozračna noć, kao jašmak, zavije kasabu, tada... iz onih bahča ozdo, iz Mahmud-begove mahale, čuje se garneta, ali sad ne usamljena... odovud iz Lokač-mahale odgovara joj def. Garneta sad više ne svira onako tužno, ali još uvijek kazuje čežnju. Izvija se kroz noć glas njen, čas tiho a čas silno, čas nisko, da se iz dna grudi uzdah kreće, a čas visoko, kao da duša uzlijeće visoko pod oblake da se tamo grli sa zvijezdama; da se okiti noćnim crnilom, da se zagrije Alahovom milošću.

A kad garneta prestane, tamo dolje u Mamutovoj mahali, počne def ovamo u Lokač-mahali. Najprije lagano, a zatim burno; burno, kao srce u petnaestogodišnje djevojke; živo, kao topla krv djevojčice koja se prvi put jašmakom pokrije. Prstići, bijeli prstići s crvenim k'na-noktima biju sitno, nežno, a čangaraci zvone i jednomjerni udar pronosi se kroz mirnu, tihu noć, pod kojom kasaba spi.

* * * * *

A jedanput sunet u Ali-age u Gornjoj mahali. Veliki ćimbiš pod noć, i pjesma i muhabet. Jedni na čardaku, drugi u odaji, a treći u bahči. Sofra bogata i prebogata a čalgije i tamo i ovamo; jedni sviraju jednima a drugi drugima. U odaji čoček igra, trese trbuhom, previja se u struku, a zvekeću joj čampareta[21] na prstima. Na čardaku jedan sevdalija udara u saz i pjeva junačke pjesme o Ali-paši Tepelenliji, a ovamo u bahči tri Cigana sevdišu, udaraju i pjevaju, a uokolo njih sve adžamije, mlade i puste, čas slušaju pjesmu, a čas se prihvate altipatlaka, te sune vatra kroz mrak, a kuršum prohuji vazduhom kao brza ptica i jekne noć.

Neka adžamija skresa šest puta vazduh, pa onda izvadi iz kese altiluk i prilijepi ga Ciganinu na čelo.

– Novu pjesmu da mi pjevaš – dodade mu.

Ciganin se osvrnu ovamo i onamo, kao da se nećka, ali zar smije da ne pjeva

gdje altipatlaci razgovaraju. On zateže žicu, prevuče gudalom, a def udari tiho za njim, i pisnu garneta i razliježe se pjesma:

L’jep je zambak, l’jep je đul,

Karanfil i feslijen,

Najljepša je Zilfije,

Sen s’n ben’m eskiden!

Sali-agin brz je hat,

A Dautu još je l’jen,

Dockan stiže u Lokač,

Sen s’n ben’m eskiden!

Ona kuća, beš pendžer,

Jedan kavez pokvaren,

Na taj kavez oka dva,

Sen s’n ben’m eskiden!

L’jep je zambak, l’jep je đul,

Karanfil i feslijen,

Najljepša je Zilfije,

Sen s’n ben’m eskiden!

Dum, dum, dum, dum... puče šest puta jedan pa drugi altipatlak, pa onda grunu i jedna martina, te se trese mračna noć, i mnogi koji su valjada mirno spavali kod svojih kuća podigoše brižno glave s jastuka da osluhnu, nije li gdjegod jangija, jali koji drugi belaj u kasabi.

* * * * *

A već kad se za koga izvadi nova pjesma, onda badava krije svoju tajnu, pjesma će je prokazati. Pjesma se nosi iz mahale u mahalu, ide iz kuće u kuću, iz harema u harem, od usta do usta, od jednog defa do drugoga, od jednoga veselja do drugoga. Gdje god se pjeva, tu će i pjesma stići.

Zilfiji nije trebao veći dušman, dosta je da joj je pjesma izvađena, pjesma će već odati i prokazati sve cijelom svijetu, pa i ocu i majci.

– Aman, hanume, što ću? – pita sirota Sad’k-hanumu. – Izvadili mi pjesmu, pjevaju je, pjevaju je svud, svud, svud...

– Što ćeš?! Moramo Dautu poslati aber – veli Sad’k-hanume – jali nek te prosi, jal’ nek te se okane, drugo čare[22] nema.

– Kako da mu pošljemo? – pita preplašena Zilfije.

– Nađi malo parče kreča i isijeci malo tvoje kose, pa mu pošlji. Kreč kaže: ,,Il’ me ljubi, il’ me se okani“, a kosa znači: „Uzmi me na tvoje grudi, pa me nosi.“

Odnese dijete takvo pismo Dautu, a od njega donese jednog malog pauka, što znači: „Ne mogu te uzeti, dok te ne vidim.“

– Što ću? – pita opet Zilfije Sad’k-hanumu – što ću, hanume?

– Moraš ga pustit’ u bahču noćas!

– Aman – drhće Zilfije – aman, hanume, ne smijem!

– Moraš! On se lomi što te ne zna, a čuo je samo, a ako uhu ne vjeruje neka te vidi samo jedanput, pa neće ni noć i dan proći a začukaće halka na tvojoj kapiji.

I tako sirota Zilfije posla odgovor, jedan struk nane i jedno zrno pasulja. Struk nane kaže: „Dođi k meni“, a zrno pasulja veli: „Dođi noćas...!“

* * * * *

Noć lijepa i vedra. Po krivim sokacima i mahalama kuće bacile sjenke, a odžaci i minareta ispružili svoje daleko, preko osvetljenih krovova. Po mrtvim ulicama lijeno šeta kol,[23] a na ćoškovima i raskrsnicama spavaju gomile umornih sokačkih pasa. Sa sahat-kule udara zvono i označava sat u koji već svi pravovjerni spiju... Mjesec se sve više penje, te sjenke svakog časa postaju sve manje i uže.

Neki blagi dah propiruje; list na grani jedva što dršće, a zvijezda na nebu dršće i igra kao srce u Zilfiji. Ona je već polovin sahata u bahči... U kući su svi legli, a ona se iskrala i dvaput od straha htjela da se vrati, ali, kažu, sevdah je jači i od straha. Naslonila je merdevine na zid, pa jednim uhom sluša, neće li se ko u kući probuditi, a drugim uhom sluša, neće li čuti otud sokakom kakav šum. I ne zna od čega bi više pretrnula.

Već čitav sat čeka u bahči, a nema ništa da se čuje. Da li je već sat ili se njojzi čini? Ona valjda sahate broji po kucanju svoga srca, a srce njeno večeras kuca vrlo, vrlo brzo i silno...

U jedan mah pade jedan kamičak u bahču, pa zatim drugi, pa onda treći. To je znak, koji joj je Daut zakazao... I ni sama ne zna kako se brzo kao vjeverica uspuža uz merdevine na zid, a kad je već tamo bila, zatekla je na zidu Dauta, pa se oboje na jedan mah prepadoše, kad se tako blizu vidješe. Zilfije se prepade što je učinila, a on, Daut, prepade se pred tolikom velikom ljepotom.

Zilfije je čekala da on što kaže, a on je čekao, neće li ona što reći, a i jedno i drugo ostadoše nijemi. Što ćeš, adžamije...! Pa opet nađoše jednu jedinu riječ... a

šaptali su je dugo, naslonivši usijane usne na usne...

Mjesec malko zađe za jedan oblak i sjenka od oblaka obgrli ih, da sakrije ovo prvo, ovo slatko ašikovanje...

Ne svira više dolje u Mahmut-begovoj mahali garneta; ne odgovara joj iz Lokač-mahale def... Što će dva razgovora za jedno srce?

Pred Sali-aginom kućom udaraju pomamno četiri goča, a pište dvije zurle, meću se puške i konji okićeni... zbiraju se svatovi.

I moj im tebrik:[24] Alah mubarek ets’n!

Hatidžin grijeh

Valjada petnaest do dvadeset dekika[25] od grada prekrasna je šuma u Bej-bahčama. Te su bahče vakufske, te su i otvorene svakome. Debela hladovina, a bistra voda, koja teče iz dva studenca, a iza šume otvoreno polje te otud vjetar popuhuje. E, ne mo'š ljeti tražiti ni naći ljepšeg teferiča.

Kad se ljeti usija grad pod suncem, kad umori vrućina – hode tu mnogi te se malo rashlade i napiju studene vode.

A petkom hodaju hanume tamo. Misliš nijedna ne ostane u gradu. I sirota i bogata, sve to hodi. Vidiš samo, od sabaile prohode gomile sokakom; za njima natovarene izmećarke nose sidžade, jedan, dva li jastuka; jednu krošnju i u njoj malo jemeka, džezvu za kafu i kafe u maloj kutiji od tenećke; tu nož, fildžan, hljeb, pomalo voća i već šta je koja spremila, jer hanume kad odu izjutra vraćaju se tek u akšam.[26]

Taj dan teferič u Bej-bahčama izgleda kao kakvo selo ili grad. Na polovin' sahata daleko, pa čuješ ća-ću i dževu i kikot.

Tamo pod hrastom, kraj gornjeg studenca, veliki adžemski ćilim; na njemu, po krajevima, nekoliko jastuka. Na jastuke se naslonile, te piju tutun, mutesarif-pašinica, džeza-reizova hanuma i još dvije-tri. Po travi, van ćilima, dvije-tri izmećarke, jedna se igra s djecom, druga na mali mangal kuva kafu, a treća samo služi lokumom i pravi cigare.

Tamo dolje čak, na jednom sidžadetu, sjedi bimbašinica i još dvije hanume, pa se nešto ozbiljno razgovaraju, a na travi, do njih, gori mala vatrica od suvaraka, i džezva jednako vri u pepelu.

Blizu do njih, na jednoj asuri, sjedi amamdžijina hanuma i poveliko društvo. Tu se isjekle dvije lubenice pa nasred asure gomila parčadi. Amamdžinka otkida parčad od kore i baca se njima na Litvije-hanumu tarirat-mudirovu, koja s miftijinim haremom sjedi tu blizu na jednom sidžadetu.

Dolje, gdje sjedi Šukri-begov harem, udara Mana Ciganka u def i pjeva hrapavim glasom pjesmu, kako su sevdisali neki Sadik i Ajša, pa kad ponovi riječi: „Ja sev, ja vaz'gedž“ a hanume ciknu i pljeskaju šakama, te i same ponavljaju.

Iza donjeg studenca, na jednom proplanku, prostrto je široko crveno sidžade, baš pod jednim grdno debelim hrastom. Tu sjede Mejrem-hanume Alaj-begova, Ćulizar-hanume kolazova[27] i Esma-hanume tabor-ćatibova i još dvije-tri. Sve mlade ženice, bijele i rumene kao jabuke, pa vesele kao što je mladost vesela, te muhabegišu sve nestašne muhabete, kao što već pusta mladost i ne može drukčije.

Na donjem studencu opet puno djece; koje uzelo testijicu da napuni svježe vode; koje donijelo džezvu da propere, a neko opet lubenicu da je spusti u studenac te da se hanumama ishladi.

I između' sidžadeta, gdje je ostalo mjesta i trave, trče, muvaju se i igraju djeca; djevojčići se uhvatili u kola te poju; potočić žubori; Manin def ravnomjerno čuka; hanume ćaskaju, šale se, smiju se i jedna drugoj, jedna s jednog a druga s drugog kraja, dobacuju šale, te nema kraja dževi i kikotu i huci.

I sve tako ide i ići će do pred akšam... Samo, na onoj uzvišici, na onom modrom sidžadetu, što sjedi sama samcata Hatidže-hanuma i oko nje se nahodi teza joj. Ona je bona i nema joj iljača, blizu joj je pisani dan, pa se zaželjela da je još jedanput iznesu na teferič, da još jedanput vidi svijet, svoje prijateljice i ono veselje i onaj život, koji je ona tako voljela.

A zaželjela je i da na ovom mjestu sjedi; na ovom mjestu i ni na kom drugom; pod ovim hrastom i ni pod kojim drugim. Kad ju je dovela teza ovdje, bješe zauzeo mjesto Alaj-begov harem, a Hatidže neće na drugo mjesto, te sirota teza ode u Alaj-begovice i izmoli joj se, sevapa[28] radi, da se preseli kad je bolesnici toliko merak na to mjesto.

Sedi tako sama na sidžadetu i dvori je teza. Ne voli da joj ko dođe; ne muhabetiše, ne smije se. Mlada je, pa joj je žao umrijeti valjada!

A sunce već prevalilo i hladovina slađa i mek povjetarac puše, te lišće šumori i šapuće. Brdo se ivicom zlati i nebo po dnu rumeni, zraka trne... skoro će akšam!

Hatidži treba prije nego svakome požuriti da ne duhne studen večernji vjetrić.

Njoj čisto žao ovoga mjesta; možda neće više doći, a i sad što je došla, iako bona i prebona, htjela je da se pozdravi sa svijetom, ili je može biti i drugo što htjela...? Kad htjedoše poći, a ona zavara tezu; zamoli joj se da ode do Alaj-begove i da joj reče još jedanput hvala, što joj je dala ovo mjesto na kome je Hatidže i od prije, dok je bila zdrava, uvijek sjedila. Ode teza i kad izmače, a Hatidže osta sama, osvrte se da je ko ne gleda, pa onda u rupu, pod korijenom debeloga hrasta, turi naglo jedno čevre, u koje je zavila mali kamičak[29]...

Šta li je to i kome li je to?!

Dođe teza pa je diže, te polako, polako kroz hareme hodi, oslanjajući se na tezu. Pozdravlja i lijevo i desno; smiješi se na sve, ali joj na trepavicama dršće suza...

Mlada je, pa joj žao umrijeti, valjada!

* * * * *

Hatidže, aman Hatidže!

Ko će ti kazivati Hatidžinu ljepotu koja se eto ugasi...! Ugasilo se i ono lijepo fildžan-oko; ugasila se i ona tatli duša Hatidžina...!

Haj, a da si je vidio kada Hatidže išeta kroz čaršiju samo, a svako je pozna; pozna je po hodu, po tananu struku, po ponosu, po saltanatu. ’Odi kao gugutka, sitno, smjerno a opet ponosito. Kamo tog dućandžije što neće ostaviti posao iz ruku te da se osvrne za Hatidže-hanumom? Selvije-hanume, tako je zovu u čaršiji, s njena ponosna boja i hoda.

A pod onom feredžom i pod gustim pečetom, krije se, kažu, blago kakvo u cara nema; kakvo na zemlji nećeš nać’, a ko zna i tamo gore u dženetskim bahčama hoće li je bit’, manj’ ako je zemlja nebu ne pozajmi.

Kazuju šarkije njenu ljepotu i njen dilberluk, ama šta znaju šarkije! Bar da polovinu kažu pa bi dosta bilo rečeno. Šarkije će ti napraviti ćeif uhu; otatlisaće ti dušu, ama oko, oko... ostaće pusto i prazno, a kad bi moglo Hatidžu sagledat’ jednom samo, nek bi i slijepo ostalo, ne žali!

Pa nije u Hatidže lijepa samo kosa i ono čelo pod kosom i one oči pod čelom. Ni obrazi, ni usta samo, ni vrat, ni grlo, ni grudi, ni pas samo... sve, sve i sve drugo je lijepo i prelijepo, i kad hodi, i kad zbori, i kad pjeva... Ah, kad pjeva...! Treba da zaboraviš sve; da zaboraviš i oca i majku; da zaboraviš kuću; da zaboraviš svijet. Kuću, kuću nad glavom valja ti zapaliti, manji šenluk ne mo'š učiniti, kad Hatidže pjeva!

Ima mali maleček def, tek koliko da joj je nešto u ruci. Pa kako je meraklija, obojadisala ga, izlijepila mu oko obruča neke amajlije;[30] podvezala mu džangarace pantljičicama, pa kad udari u njega, a ono ne znaš u što prije da pogledaš: u onaj veseli def; u njene li bijele prstiće i rumene nokte, kako po njemu igraju; u nju li, kako čas zatvori oči, čas zanese unatrag glavu, čas joj se dignu grudi, kao mali talas koji prijeti burom, a košulja joj se izvlači iz pasa, koliko je grudi zatežu.

Čas se hvata rukom pod srcem, da mu pomogne... jer Hatidže što pjeva – od srca pjeva!

Ali i nemaš kad gledati je, moraš je slušati. Kad su tako hanume u nje, o Ramazanu uveče, pa je slušaju, zaćute sve, ispuste ruke s cigarom na koljeno, cigare se polako, polako gase; one zatvorile oči, zavalile glave, te misliš neće se buditi. Ali kad Hatidže uzvikne i pljesne se šakom pod srcem, a one sve kao da su pomahnitale, te za njom, i ne znaš koja će koju više nadvikati. Pa kad Hatidže objesi def, a tek vidiš mašica s žarom ide od ruke do ruke, te hanume pripaljuju cigare koje im se pogasile bile.

Nije tako vesele hanume, kao što je Hatidže. Ona muhabetiše, ona utješi, ona nasmije. Koliko puta samo njen efendija dođe sumoran i brižan, pa ona šalom i slatkim muhabetom rastjera mu gajle.

Hoće druge hanume i da je ogovore. Kad su međ' sobom, kažu i ružne riječi za nju, ali je opet vole, ne mogu bez nje. A i što kažu zato je samo što joj ne vjeruju da voli svoga efendiju, jer joj muž nije naoko čovjek. Koliko put, pa i ljudi u čaršiji rekoše kako je šteta što takav čovjek dobi onaku ljepotu.

Pa koliko god da se govorilo i koliko god da su hanume i nju pitale i onako razbirale, nikad se ništa ružno ne ču i ne razabra za Hatidže-hanumu.

Sve što se za nju čulo to je, da je lijepa, da je prelijepa, da vrijedi da se njenom ljepotom čovjek kune. Pa eto, ta ljepota sad je bona i prebona i iljača joj nema!

Hatidže, aman Hatidže!

* * * * *

Prostrana haremska odaja, pa čista i svijetla. Pod prozorima, zatvorenim rešetkom, prostire se duž cijelog zida minder,[31] pokriven modrom basmom; na drugom zidu odžaklija, a u jednom ćošku tri dušeka jedno na drugo, i u njima leži bona Hatidže.

Ima već tri dana bori se s dušom, i bijedna teza služi je i godi joj, ali joj ne može ugoditi. Kad joj dođe teško i nešto je zapti u grlu, a ona ščepa tezu za ruku, te drži je čvrsto, a suze joj se potokom liju iz očiju. Kao da bi htela da se uhvati za ovaj svijet i da se ne da onome. Po cio dan svojim lijepim, velikim očima gleda u pendžere da se nagleda lijepa božja dana i da, valjada, ispije očima svjetlost, koja se do malo dana i iz lijepih očiju tako žarko razlijevala. Ne govori ništa ili malo, po gdjekoju riječ samo...

– Tezo! – reći će jednoga dana, kad joj bi malo lakše. – Umire li se lakše kad se kaže grijeh?

– K’zm, zar imaš grijeha? – pita je teza.

– Imam, tezo!

Teza joj uze glavu na desnu ruku, pa joj lijevom gladi kosu i ljubi joj čelo i oči.

– Kaži, elmas’m, mladost je mladost, nije bez grijeha, a Alah je veliki pa prašta.

Hatidže otvori jače oči i stade uzbuđenije disati.

– Šta da ti kažem, znaš i sama... žao mi ga je, sad mi ga je žao. Bio mi je dobar, gledao me je i pazio me je, ali... nijesam ga voljela. Od onoga dana, kad me je uzeo nijesam ga voljela... voljela sam drugoga... drugome sam poklonila moju dušu...

– Drugoga? – učini teza, pa se zamisli i ućuta, ućuta se i Hatidže, te se jasno

čujaše kako muha zuče uz džam[32] i kako Hatidže teško diše, te joj se dah jedva penje uz grlo.

– To gajle neka te ne muči! – progovori najzad teza. – Nijesi imala muža prema sebi, pa šta ćeš, a mladost je mladost, hoće svoje...

– Grijeh je pogolem, nego što ga ti misliš, tezo... Ja sam ljubila drugu vjeru... đaura...

– Đaura?! – učini teza i sve joj tijelo prođe neka studen i jeza, pa zanijemi, a uprla oči u Hatidžu, te ne umije da progovori. Teza je od starih žena, za nju je din din; za nju je grijeh grijeh. Nju je ova ispovijest užasnula, jer to bješe grijeh, koji Alah već ne može oprostiti, ali je bolesnicu valjalo tješiti, pa ma i lažnim utjehama.

– Grijeh je, Hatidže, pregolem. Ja ga neću nikom reći, ali ga Alah zna... opet, oprostiće ti valjada... Eto, ti se kaješ, ti si ga zaboravila... onog... pa se kaješ... tebe je stid od tvoga grijeh...

Teza je to sve brzo i potresenim glasom govorila.

– Ne! – dodade Hatidže, koja je tezu mirno slušala. – Ne, neće meni Alah oprostiti...!

– Hoće, kz’m, hoće...!

– Neće, tezo, jer ja se ne kajem, ja ga nijesam zaboravila, mene nije stid... ja ga i sad volim; ja ga ne mogu izvaditi iz srca... Ja znam, koliki grijeh nosim, ama mi je sladak taj grijeh, ja hoću da umrem s tim grijehom... ja ga i sad volim...!

– Hatidže! – ciknu teza i pljesnu se šakama, a pogled upravi gore nebu i osjeti kako je prođe groznica i izlomi joj sve kosti.

– Ja ga i sad volim! – dodade Hatidže tiho, mirno, ali odlučno, pa zavali glavu i sklopi oči, kao da zaspa a valjada da budna sanja.

* * * * *

Tog istog dana zamoli ona tezu, sevapa radi, da ode u „Bej-bahče“, pod onaj hrast, i da potraži ima li čega u onoj rupi, gdje je ona čevre ostavila. Teza ne htje, ali kad vidje da Hatidže broji pošljednje sahate, učini joj i ode tamo, pa nađe pod hrastom drugo čevre a ne ono što je Hatidže ostavila.

Kad joj ga donese, pa vidje Hatidže da to nije njeno čevre već drugo, obli je rumen po blijedom licu i slatko se i zadovoljno nasmiješi. Razvi čevre i unutra nađe mali komadić ćumura. A ćumur znači: „Bog ti života dao!“

Hatidže grčevito stište u šaku taj maleni znak i – kad su je mrtvu namještali i rasklopili joj grčevito stisnutu šaku, sav joj je dlan bio crn, te su se čudili svi, osim teze, koja je žalosno klimala glavom žaleći Hatidžu više radi grijeha no radi smrti.

* * * * *

Još jednom prođe Hatidže-hanume kroz čaršiju, ali ne onim ponosnim hodom kao što gugutka ’odi, ne kao Selvije-hanume. Osvrnuše se i sad sve dućandžije za njom, koliko da reknu: „Alah rahmet ejles’n!“[33]

R’z

[34]

I

Hadži-Abduš ima kuću niže Ibrahim-pašine džamije. Na vrlo velikoj kapiji ispružila se streha; te bi se pod njom čitava kola mogla skloniti od kiše. Na desnom krilu izrezan je jedan manji kapidžik, jer kud bi svaki prolaznik otvarao onoliku kapiju. Unutra je, iza kapije, jedna mala oniska kućica s dvije odaje. Tu je Hadži-Abdušev selamlik. Jedna odaja zastrta ćilimima, a duž istočnog i zapadnog zida dugačak minder, zastrt šarenom basmom, i dvije-tri sandalije; a u drugoj sobi je izmećarska odaja i odžak.

Odmah iza ove kućice diže se visok plot uz koji se pruža zelen pasulj, zavrćući svoju vriježu uz zategnute redove kanapa, i na tom plotu mali kapidžik; malo viši čovjek pa bi se morao sagnuti da prođe. Iza toga plota je haremluk, stara ali lijepa i udobna kuća, s prostranim doksatom i vrlo mnogo pendžera. Na doksatu ima jedno uzvišenije mjesto, kao neki mali a uzvišeniji doksatić i tu je prostrto jedno tanko šiljte, pokriveno čupavim sidžadetom koje je već izblijedilo od sunca; a uz zid prislonjen tvrd, slamom nabijen jastuk. Ovaj doksatić je najmilije mjesto Hadži-Abduševo. Tu, na onome sidžadetu, provodi on jutra i večeri. Ujutru, tek što se umio i uzeo avdes,[35] spusti se na to sidžade pa pravi cigaru za cigarom; donose mu lokum i bistre vode, pa onda kafu, jednu, dvije, tri... Tako pred veče, a tako i po večeri. Koliko je puta o Ramazanu odsjedio na ovome sidžadetu po cijele noći, pušeći i zabavljajući se gustim dimom, razmišljajući i udišući meki miris koji pušta lipa što se u bahči razgranala.

Sjedne tu na sidžade, kod njegovih nogu, i hanuma mu Atije pokoji put, pa razvezu muhabet o svijetu, o godini, o ćesatluku... Dok oni tako na doksatu, a u bahči nazli-Đulsime, mjezimica Hadži-Abduševa, obilazi cvijeće što ga je svojom rukom zasadila; te s onoga otkine žut list a s ovoga uveo cvijet; nijedan kamičak ne ostavi u leji, nijedan listak na stazi. Mala bahča, jedva dvadeset

aršina uzduž i poprijeko, ama čista, lijepa i naređena...

Hadži-Abduš je već ostario. Ima mu, valah, i šezdeset. Proživio je lijepo svoj vijek sa Atije-hanumom; ima im preko četrdeset godina kako su zajedno. Alah im dao i poroda; imali su krasnog sina, rahmetli Nazifa; izučio i mejtebe i ruždije svršio, pa htio ga Hadži-Abduš da metne za ćatiba u konak, ali Nazif, kako bijaše adžamija, jahao jedanput konja na nekom sunetu i trkao se s drugima, te se oznoji i on i konj. Eto odande dobi tresku,[36] te tresku, tresku. I šta nije jeo i pio, ali ne moga' da se izliječi; izgore ga ona silna vatra i umrije. (Alah rahmet ejles'n!) Ostadoše Hadži-Abdušu još dvije šćeri, Imiše i Đulsime. Imiše je bila starija od Nazifa, a Đulsime je mjezimica. Imiše se dade u dobra čovjeka, samo ode u drugu kasabu; to malo bi teško Hadžiji i Atije-hanumi, ali im ostade Đulsime, najljepši i najmirisniji cvijetak, da im sladi stare dane.

Hadži-Abduša zna i poštuje cijela kasaba. Nije zenđil, ama ima koliko treba, a on i ne traži više. Prav je i zdrav je na riječi, te i paša i kadija hoće da mu čuju laf. A učinio je i za dušu što je mogao. Eto pred njegovom kućom, na sokaku, on je sagradio ćupriju preko potoka, jer tu mnoga sirotinja prohodi. Lanjske je godine o svome trošku opravio i okrečio jedno teće; zimus, kad je stegla najveća zima, kupio je dvanaest tovara drva i razdijelio po Muhadžer-mahali sirotinji. A ne čini Hadži-Abduš to što mu se preljeva nego odvoji, prođe i bez onoga što se ne mora biti, pa sastavi paru, dvije, tri, te polako, polako sabere koliko mu treba da sevap duši steče.

I prije je bio takav, ali otkako mu umrije Nazif, još je poviše iako mu je Alah udijelio takvu krasnu utjehu kao što je Đulsime, koju Hadžija i ne zove drukčije već: „Gugutko moja!" a Atije-hanuma još je mazi i miluje onako isto kako ju je mazila kad je bila mlada. A Đulsime i odrasla i postasala, te ne ima u kasabi djevojke kao što je ona, i ako je ima, ne ima ni u koje tako grlo, grlo bilbilovo, kakvo je u Đulsime. Koliko puta Hadži-Abduš sjedi na onom sidžadetu sumoran, neki seklet[37] pritiskao mu dušu, nabralo mu se čelo a oborio glavu na grudi, pa zvekeće mu brojanica koliko je brzo prebraja i odvaja zrno po zrno prstima, koji dršću. Đulsime dolje u bahči, pod granatom lipom, polako, tiho, slatko pjevuši onu staru, onu pjesmu od zemani vakta, onu pjesmu što ju je u mladosti Atije-hanuma pjevala Hadžiji i što ju je Đulsime od majke naučila. A starac, najpre jednim uhom i čuje i ne čuje pjesmu, pa zatim je sluša sve više i više; s čela mu se rasturaju bore, s duše mu se miče seklet; diže glavu i diže oči, pa se slatko smiješi i dovikuje joj s doksata: „Gugutko moja!"

II

Đulsime je tako i odrasla, u rahatluku, u ljubavi, tu kraj oca i majke, na doksatu, u bahči. Ona drugi svijet i ne zna. Dohode u Atije-hanume mnoge hanume, ’odi i Atije-hanuma u njih, ali Đulsimu ne vodi. Đulsime najviše što ’odi u dvije-tri komšike, a od ovih najradije u udovice Elife-hanume što tu, četvrta-peta kuća od njih, sjedi.

Elife-hanume je najslađe razgovara; ona joj priča sve, sve što čuje; ko je umro, ko se ženi, ko ašikuje. Pored Elife-hanume i Đulsime zna malo nešto o svijetu.

– Pa kako se to ašikuje? – pita jedanput Đulsime, pa joj Elife-hanume i to kazuje i naširoko i nadugačko. Ama to Elife-hanume i umije nekako tako lijepo da kaže i da ispriča da se Đulsimi sve zažare obrazi, te misliš cio je dan kraj odžaka sjedila.

Poslije, Elife-hanume ima brata Šerifa. Nije ga Đulsime nikad vidjela, ali joj Elife-hanuma i o njemu zbori, mnogo joj priča; kako je dilber, kako je junak. Zna Đulsime i kako fes nosi Šerif, i kakav altipatlak[38] ima, i kako ala franka nosi pantole i kondure, sve, sve već zna Đulsime, pa opet sjutradan dođe u Elife-hanume, te je pita, kao da je zaboravila:

– Je li, hanume, u Šerifa je fes al?

Pa valjada s tih muhabeta i voli najviše da ide u Elife-hanume.

Jedanput tako reći će joj:

– Oh, kako bih voljela da vidim Šerifa!

– Pa dobro, kz’n, poslaću mu aber da sjutra prođe.

– Aman, ama-a-an, hanumo! Ama da ne zna, da sam ja to htjela.

– Kako da zna?

Kad sjutra, istina, sjedi Đulsime na pendžeru u Elife-hanume, pa gviri kroz rešetke, a Šerif eto ga sokakom. Nosi ponosito glavu, na njemu ala franka haljine, tijesne pantole a kondure plitke, isječene, te gviri šarena čarapa; pa fes navalio na oči. Pravi efendija. Đulsimu uzeo neki stid i plamen udario u obraze, pa taman Šerif da prođe pored kuće, a ona bjež' s pendžera.

– Vidje li ga? – pita je Elife-hanume.

– Jok, hanume!

– Ama, pa ne prođe li?

– Dok bješe ozdo, što sam ga nešto malo vidjela, a kad da dođe bliže, a meni se nešto napunile oči suzama, i nešto me uhvati strah, te ga i ne vidjeh.

Elife-hanume da se iskida od smijeha. Prođe opet neki dan, a Đulsime će reći Elife-hanumi:

– Nema Šerifa opet da prođe!

Elife-hanume slatko se nasmije, pa miluje Đulsimu po obrazu i veli joj:

– Da te pitam nešto, ali pravo da mi kažeš!

– Šta?

– Ako ćeš pravo da mi kažeš, tako ti mladosti?

– Hoću!

– Jel', voliš li Šerifa?

Đulsime se najprije uplaši od takvog pitanja, pa onda zaćuta, zamisli se i zabrinu se...

– Kaži, zašto od mene da kriješ?

– Ne krijem, hanume! – odgovori brzo Đulsime. – Ne krijem, nego evo da ti kažem. Ja ne znam... ne volim ga... a volim tako da ga vidim... da mi je sasvim izbliza da ga vidim...

– Peki, peki![39] Neću te više pitati. Kad ga zavoliš, a ti mi sama kaži.

– Kazaću ti, hanume, neću kriti od tebe.

– Nego... znaš šta, Đulsime, evo dođi sjutra. Ja ću zvati Šerifa, pa ćemo ja i on sjedeti na doksatu i piti kafu, a ti sjedi u sobi mojoj, pa ga vidi lijepo i gledaj ga koliko ti drago.

– Ali da mu ne kažeš...?

– A gdje bih mu to kazala?

Pa tako sjutradan i napraviše. A otada Đulsime je sve radije išla u Elife-hanume, a i Šerif je mnogo češće prolazio tim sokakom, i mnogo se češće uvraćao u svoje sestre na kafu.

Prošlo je tako i podosta mjeseca, a jedanput eto ti Elife-hanume u Atije-hanume, te prvo ovaj i onaj muhabet, dok napošljetku ne reče e je došla da joj ište Đulsimu za Šerifa. Tražili su i dosad Đulsimu koliki čestiti i valjani bećari, pa i Hadži-Abduš i Atije-hanume sve nekako zavijaju, obrću, ne dadu. I ne što bi imali štogod zamjeriti momku, jali kući, jali dostu, već tako, boje se, boje se za sebe; otići će im sva radost iz kuće i ostaće sami pod starost. Pa i sad, kad Elife-hanume reče zašto je došla, a Atije-hanume se zbunila, plače, a ne umije ništa kazati. Veli, kazaće Hadži-Abdušu; razgovaraće s Hadži-Abdušem.

A kad je, istina, uveče pomenula Hadžiji, on sve bjesni i lupa po kući:

– Zar ja svoje dijete da dam Šerifu, tome pošljednom r’suzu[40] što se vuče po cijelu noć po jeđupskoj mahali; tome sarošu, tome komardžiji. On, ako hoće da se ženi, neka čočeke uzima za žene, one su taman za njega, s njima je on obikao!

A sirota Atija samo ćuti, jer, Alaha mi, ima Hadžija hak. Takav je na dlaku Šerif, kako ga on kazuje. Cijela kasaba zna da Šerif ide noću u jeđupsku mahalu, te tamo s čočecima. Pa i komardžija je, a što je najgore saroš je, pije i vino i rakiju, kao pošljedni čovjek. I kad sokakom ’odi, ne ide kako mu dolikuje, već nagne fes na obrve, a kitku pusti naprijed, te mu se više očiju njiha; nosi bastun,[41] a cigarluk mu debeo, koliko ruka u čovjeka. Pa zaviruje u kapidžike i u haremske pendžere, a već ’rišćanska žena teško može rahat proći kraj njega.

Ima hak Hadžija, takvi je Šerif kako ga on kazuje.

III

Ne znam baš koliko, ama kanda već prošlo i pet mjeseca od onog dana kad ono Elife-hanume bješe u Hadžijinih da prosi Đulsimu. To bilo, pa se zaboravilo, a Đulsime i dalje ostala kao što je i bila, nazlija i ocu i majci.

Ali Đulsime nije više onako vesela, ne pjeva više kad šeta između leja, te da Hadži-Abduš s doksata sluša svoju gugutku. Lice joj nije više onako rumeno, nego žuto i uvelo; oko joj nije više onako veselo, već bono i suzno, upalo u duplje a oko očiju joj se ocrtao modar prsten.

– Što joj je? – pita brižno Hadžija hanumu. – Što je tom djetetu?

– Ne kazuje! – odgovara hanuma, a oči joj pune bola i suza i lice joj bez boje, i riječi joj dršću i gleda u zemlju. Grješnica, ona je već znala šta je Đulsimi, ali zar je smjela kazati?!

– Jesi li joj davala iljače? – pita opet Hadžija.

Na sve, na sve što ju je pitao – a pitao ju je i svako jutro i svake večeri – na sve mu je Atije-hanume odgovarala i ovako i onako, ali na jedno mu nije umjela ili nije mogla da odgovori, na ono: što je Đulsimi?

Jednom je i on sâm pitao. Bilo pred veče, a on sjedno na svome mjestu, na doksatiću. Prođe Đulsime velikim doksatom da ode u amamdžik[42] nekim poslom, a Hadžija je zovnu.

– Sjedi, sjedi, kz'n, ovdje kod mene! – veli joj blago i toplo.

Ona uzme papuče kraj sidžadeta, podavi dimije, te sjedi na sami vrh sidžadeta, a sve u zemlju gleda i dršće kao košuta i mijenja boju u licu.

– Što ti je, elmas'm, kaži meni? Boli li te nešto; imaš li neki dert? – pa je pomilova očinski dršćućom staračkom rukom po crnoj, mekoj kosi.

A Đulsima briznu u plač, pa skoči te pobježe u svoju sobu, a tamo pade na

dušeke i stade jecati kao malo dijete.

– Ima neki dert, te neće da kaže! – veli Hadžija Atije-hanumi.

– Tako će biti! – dodaje hanuma i dršće i ona i grize donju usnu.

Poslije već Đulsima nije ni izlazila mnogo iz svoje odaje. Pogdjekad, pogdjekad, dok i to ne prestade. I kad pita Hadžija za nju, veli mu hanuma da je ne dira, bona je ali, inšalah, biće dobro.

– Inšalah! – dodaje Hadžija, ali nešto vrti glavom i sve mu to čudno izgleda.

Atije-hanuma sad već, kad sjedne na sidžade da pije s Hadžijom kahvu, izbjegava da govori o Đulsimi; navija na svašta drugo razgovor, samo da ne da Hadžiji ni vremena da se zapita o Đulsimi.

Kad joj dođu hanume u pohode, a ona ih vodi u drugu odaju, a kad one traže da obiđu bonu Đulsimu a ona im veli: „Spije!“ ili: „Ne može, ne trpi muhabet, ne voli da joj ko uđe u odaju; eto i ja joj ne ’odim do kad me viče!“

Eto, tako navija sirota hanuma; a kad je sama, kad je niko ne vidi, a ona se gruva u grudi, čupa i vije se po patosu, kao sinja kukavica.

– Vaj bana![43] Što ću i kako ću?! – nariče sirota i jaduje.

Tako danas, tako sjutra, a jednoga dana, valja da se prekrha nešto u nje te, kad bješe Hadži-Abduš na sidžadetu, a ona priđe slobodno i gleda mu u oči, ali joj cijelo tijelo dršće i noge klecaju.

– Išteš nešto da mi kažeš, hanume? – pita je Hadžija.

– Aman, efend’m! Alah je veliki i pravedan, a mi smo griješni... Mora da smo griješni, kad nas kazni sramotom.

Hadžija podiže obrve, a cigarluk ostavi kraj sidžadeta i pogleda mrko u hanumu, no ona ne izgubi hrabrost.

– Ja sam, efend’m, trpila, ama ne mogu više. Evo da čuješ i ti za našu sramotu i r’suzl’k. Naša Đulsim... – i tu prekide riječ, uhvati je kao neki ropac u grlu i stiskoše joj se usne.

Hadžiji najpre ostaše oči ukočene; dva-tri dekika gledao je u hanumu, kao da je nije razumio, a zatim mu zaigra donja usnica; udari mu neki plamen u obraze i nozdrve mu se počeše širiti, a vratna žila mu nabreknu i pomodri... Ali se mirno diže sa sidžadeta, prođe pored hanume a i ne pogleda je, i ode u svoju odaju odmjerenim, krupnim koracima.

Crna Atije-hanuma razumjela je što je, pa odleti vratima one sobe u kojoj je Đulsime ležala, zabravi ih i sama ostade pred vratima.

Hadži-Abduš izađe iz svoje odaje sa altipatlakom u ruci, ali sad već ne više mirno već misliš preleće doksat, a snažno rukom gurnu u stranu bijednu hanumu.

– Ne, Adžo! – pisnu Atije-hanume. – Ne, prvo mene, pa onda nju...! Jesi li joj ti dao život pa da joj ga uzmeš?!

– Alah joj je dao život, ali r’z sam joj ja dao...!

– Ne, Adžo, aman...! Ne griješi dušu! Ko je još ubijao gibekliju?![44] Zar dva grijeha da nosiš; zar s dvije krvi da se zadužiš? Imaš kad r’z otkupiti i oprati... Aman...! – i ona mu se objesi o onu ruku u kojoj mu je bio altipatlak, i ta ruka pade, malaksa. On uhvati snažno za ruku svoju hanumu pa je povuče od vrata i odvuče u svoju odaju. Ostavi tamo altipatlak na minder, izvadi čevre te pobrisa znoj s čela, a zatim uze altipatlak i pažljivo ga stavi u pojas. Poćuta malo, poćuta, pa će onda dubokim. hrapavim i promuklim glasom reći:

– Ko mi uze r’z?

– Ne znam – odgovori tiho hanuma.

– Znaš!

– Ne znam! – ponovi ona odlučno.

– Nije ti kazala?

– Nije, neće da kaže...!

– Kazaće...! Kazaće...! – grmnu Hadžija. Zatim izađe iz vrata, pa ih tresnu za sobom, a velikim krupnim koracima pređe preko doksata, pa preko bašte i ode negdje kroz kapidžik.

IV

A čim se on izmače, Atije-hanume ni časa ne počasi već posla izmećara da dovede jedan strem[45] dobar, pokriven. Izmećar ode, a Atije-hanume razastrije jednu bošču, te poče u nju slagati šeove, što je gdje našla, a suze joj lipte niz oči, a ona se zagrcnu, pa zagrli onu bošču te poče plakati i jecati.

– Spremo moja, čeizu moj, hairu moj... Vaj, vaj bana...! – pa se grunu pesnicama u grudi i dohvati čupati solufe.

Diže se zatim polako, te uđe u odaju Đulsiminu. Đulsima nije ležala, sjedila je u dušeku pa plakala i jecala.

Atije-hanume ne smije da je pogleda u oči, nego jedva, jedva poče:

– Đulsime, ćerime, eno ti je gotova bošča... sad će ti doći strem, pa... idi... idi...! – pa tu joj udari potok suza i ona pokri oči čevretom.

Đulsima ciknu kao ranjena, skoči s dušeka te uhvati mater za ruke:

– Gdje ću, gdje ću; zašto? Vaj, Vaj...! Zar da me otjerate, kao pošljednu...? Aman, majko...! Ja ću moliti Adžu da me ostavi pod ovaj krov...

– On će te ubiti!

– Pa neka me ubije. Ovdje, ovdje neka me ubije...!

– Ne tjeram te ja, sinko, ali bježi, nemoj ni dočekati Adžu, bježi... Idi u sestre, u Imiše, u drugu kasabu, daleko...

– U Imiše?

– Primiće te, idi, pa valjada će dati kadgod Alah da te majka opet vidi...

Utom i kola zatandrkaše i ustaviše se pred kućom.

– Ah ...! – ciknu Đulsime. – Ubij me, majko, ne tjeraj me...!

Ali Atije-hanume ne progovori ništa, izađe mirno te uze onu bošču, pa je dodade izmećaru da je odnese u kola, pa se onda opet vrati Đulsimi.

I Đulsima se više ne opiraše; pođe mirno. Samo kad izađe na doksat, ciknu ujedanput, pa poleće onom mjestu gdje je obično sjedio Hadžija, pade na koljena i ižljubi ono mjesto gdje njegove noge obično stoje. Nađe i papuče mu, pa ih stade ljubiti pokajnički, bono... A zatim se diže i pade majci u zagrljaj.

– Hvala, hvala na hljebu i soli i... alali, alali, majko, alali...!

– Alal neka ti je!

Ona se diže i odvažno siđe niz basamake, prebaci feredžu, a pokri lice pečetom, otvori kapiju i uđe u kola.

– Alali! – viknu kroz arnjeve još jedanput, a suze je zagušiše.

– Alal neka ti je! – odgovori Atije-hanuma pa pođe brzo u kapidžik i jedva stiže do doksata, te pade ničke na patos naričući. Diže još jedanput glavu te osluhnu... ču daleko tandrk kola, sve dalje... dalje. A kad se više ne ču, riknu hanuma kao ranjena zvijer, ali valjada joj prepuče srce, usanuše joj suze, tu ni jedna više ne kanu.

Predveče dođe Hadžija mirno, kao da se ništa nije desilo. Sjedi na svoje sidžade kao i otprije; niti što zapita hanumu niti joj što reče.

Znao je on da će njegova hanuma učiniti što je učinila i skloniti grješnicu ispred očiju, te zaštediti jednu krv i jedan grijeh poviše.

V

Prošlo je od toga doba mnogo, mnogo vremena. Prolazili su dani, mjeseci, godine. U Hadži-Abduša sve je kako je i bilo, samo kuća nije više vesela, a bašta se i zatrla. Malo još drži se ona lejica kraj kuće, što po njoj raste feslijen[46] i

nana i što je stara hanuma nadgleda, jer Hadžija voli feslijen i nanu, pa kad uveče sjedi na doksatu, a ozdo mu dohodi taj pitomi miris i sladi mu dušu.

Deset godina je prošlo tako, i niko u kući za to vrijeme ne smjede pomenuti ime Đulsimino. Jedanput samo, sâm Hadži-Abduš reče hanumi kad je radila oko svoje leje:

– Ne muči se, more, babo! Druge su ruke bile za to, a ne tvoje! – pa duboko uzdanu i obrnu brže razgovor na drugu stranu, kao da zabašuri ono što je nesmotreno izrekao.

Deset godina u kući nije bilo vesele riječi; deset godina sjede oni kao apsovi u kući; nigdje ne idu a ne vole ni da im ko dođe. Jedva pogdjekad, pogdjekad da izađe Hadži-Abduš, i to nikad u čaršiju, već u kakvog dosta, pa i to vrlo malo što posjedi.

Jedanput im je bila i Imiša u gostima. Sjedila je čitavu havtu u njih, ali je Hadžija nikad ne zapita za Đulsimu, niti ona smjede progovoriti za nju.

I Atije-hanuma jedanput tražila izin da ide u Imiše, no ne dade joj Hadžija. Ne reče joj zašto, ali ne dade izin.

A Atije-hanume, ako nije smela pred Hadžijom, uveče kad su lijegali, pitala je Imišu sve, sve, sve. Imiša joj je pričala kako njen efendija isprva nije htio da primi Đulsimu u svoju kuću; nije htio ni njegova kuća da se sramoti. Ali, Imiša ga molila i na njen aman primio je. Rodila je muško, pa je i sad živo i veliko je, ide i u mejtebe. Ima mu već deset godina, lijepo dijete kao jabuka. Đulsima ga voli i premnogo voli, grli ga neprestano i ljubi. Nigdje ne ide iz kuće i služi kao izmećarka; sve radi, samo da se udobri Imiši i njenom efendiji. A noću plače, kad uspava dijete, a ona cijelu noć plače i žali kuću, žali majku i žali Adžiju; voljela bi da im se vrati, pa makar da je kao izmećarku prime, samo da im se nađe pod starost. Imiše je priznala da je za to maksuz[47] i došla da se moli, ali ne smije jer poznaje Adžiju. I poslije, da nema ono dijete, pa hajde de, a ona neće od djeteta da se odvoji.

– Alaha ti – pita Atije-hanume – reče li ti koji put, od koga joj je dijete?

– Nikad...! Tvrda je, ko kamen. Koliko sam je puta pitala pa nikad ne htjede kazati.

– Aman, aman!

– Pa zar se ovdje ne zna?

– Ič, ništa. Cijela kasaba zna za tu našu sramotu, ali niko jošte ne reče od koga može biti. Ja se i sad čudim još... Nije se odvajala od kuće i od mene...!

Tako su šaputale u odaji Atije-hanume i Imiša, pa se onda dogovarale kako bi zamolile Hadžiju da oprosti Đulsimi, da je primi makar kao izmećarku. I dogovoriše se dva-tri puta kako će sjutra zamoliti se, pa kad dođe sjutra, a Adžo sjedi na sidžadetu, a one mu požele: „Sabah hair-jols'n!“, pa se zgledaju i govore očima među sobom, ali nijedna ne smije ni riječi kazati.

I tako Imiše-hanuma ništa ne bitisa,[48] a dođe joj vakat i za polazak. Kad priđe ruci Hadžijinoj da mu kaže zbogom, a on se maši rukom u pojas, te izvadi otud pet bijelih medžidija te joj spusti u šaku.

– Na – veli – neka ti se nađe!

– Što će, Adžo, meni je efendija dao koliko mi treba.

– Ako, neka imaš koju paru poviše za sirotinju!

Imiše-hanume razumjede to, te taman da dograbi priliku da se zamoli za nesrećnicu, ali Hadžija je poljubi u kosu, pa naglo ode s doksata i s kapidžika joj poželje: „Hair-jols'n!“ te čisto pobježe iz kuće.

VI

Prošlo je još vakta od onda, otkako je bila Imiše u Adže. A što više vakat hodi i stari se više, pa starost i hastaluk nosi.

Hadži-Abduš leži u jataku ima već mjesec dana. Ne zna što mu je; nešto ga u grudima peče i mori. I ne jede, samo što vodu pije i uvijek je žedan. Liječila ga je Atije-hanuma i ovako i onako; koga sve nije poslušala i šta mu sve nije davala! A srce mu zdravo, ne izgleda kao da mu je pisani sahat blizu, ali tako, ne

može da se digne i slabi, slabi, svaki je dan slabiji. Dolazio je i beledijski hećim pa ga je gledao i dao mu nešto da pije, te ako mu od toga bude nešto lakše.

Dvori ga Atije-hanuma i ne miče se od njegova dušeka. Koliko je puta sjedeći tako kraj njegova dušeka mislila na svoje prognano dijete, ali zar je smjela vrijeđati bolesna Hadžiju, te mu to pominjati. Čekala je neće li koji put sâm pomenuti. A navodila je onako izdaleka razgovor, ne bi li ga zapodjela. Tako jedanput će reći:

– Adžo, efend'm, da zovemo Imišu, neka dođe.

Ali Hadžija zatresa glavom, pa veli:

– Jok! Nijesam ja, babo, još za umiranje. Ako dođe do toga... zovni je, a ovako... ima ona svoju kuću, neka je čuva!

Jedanput opet, dodaje mu Atije-hanuma kašikom onaj iljač što mu je napisao beledijski hećim, pa nekako zadrhtala joj ruka te joj se prosu iljač.

– Ej, ej, babo – nasmija se bolesnik. – Hič ništa ja s tobom. Šta ćeš, kad nemamo nikog mlađeg da nas njeguje i mene i tebe.

– Imamo! – dodaje hanuma tiho, a oči uprla u zemlju.

Hadžija se zakašlja i obrnu glavu na drugu stranu, kao da nije ni čuo što mu hanuma reče.

Jednoga dana bilo nešto malo teže Hadžiji. Pritislo mu nešto grudi, te mu ne da ni da se nakašlje, ni da diše rahat.

– Nije mi dobro! – veli hanumi. – Nije mi ič dobro! – pa nasloni ruku na grudi. – Ništa mi drugo nije... umrijeću, a... ovako bez r'za...

Atije-hanuma ne moga' više; udari u plač pa zagrli noge Hadžijine i stade ih ljubiti.

– Aman, efend'm, bilo... dosta je bilo! Deset godina... i Alah za toliko vrijeme oprosti... eto... nemaš ko da te njeguje...!

Hadžija ne odgovori ništa, ali teško uzdanu, a suze mu naiđoše na oči. Zaćuta...

Ćuti on, a ćuti hanuma, jedan dekik, dva-tri... Prođe pola sata, a oni ćute. Najzad Hadžija se okrete hanumi pa veli:

– Da sam znao bar ko je, da operem r’z...!

Atije-hanuma ne reče ništa, ali se brzo izvuče iz sobe i odmah naredi što je smislila.

Prođe zatim još pet-šest dana, kao i svi dani; Hadžija bolan, a Atije-hanuma kraj njegova dušeka. A jednoga dana predveče zaustavi se pred vratima jedan strem. Ču se lijepo kako dotle zvoniše zvoncad i kola truckaše, pa se tu zaustaviše.

Hadžija diže glavu i strogo pogleda u oči Hatije-hanume a hanuma obori oči. Hadžija se nešto uznemiri na dušeku, pa kad još ču da neko čuka u kapidžik, a on brže čevretom obrisa oči.

Hanuma se diže te izađe napolje, a malo zatim vrati se i s njom Imiše. Pritrča Adžinom dušeku, poljubi mu ruku i prisloni je na čelo, pa ga zapita:

– Kako ti je, Adžo?

On ne odgovara, već gleda i dalje u vrata, a kvaka na vratima dršće pod nečijom rukom, koja nema snage da ih otvori.

– Jesi li sama došla? – pita Hadžija Imišu.

– Nijesam! – odgovara ona a ujedno pita očima.

– Neka uđe! – dodade Hadžija, a dršće mu brada od uzbuđenja.

Vrata se polako otvoriše i Đulsima pođe, pa pade na patos i ciknu, te onda diže glavu i vukući se na koljenima dopuza do Adžinog dušeka, pa mu uze ljubiti noge i papuče, a suze joj teku i nešto grca u grlu a kida se u duši...

Hadžija pokri rukom oči, a drugu pružio, pa maše njome, tražeći Đulsiminu glavu, a kad je nađe, pritište je na grudi, ali... otvori oči zatim i sagleda iza Đulsime uplašenog dječka, koji stoji i zvjera i čudi se šta se to zbiva.

Hadžija se pridiže na laktove, lako kao da nije bolan; raskolači dobro oči, gledajući dječka i kao nešto domišljajući se. Pa, u jedan mah se pljesnu po čelu i

čisto riknu:

– Ha, poznajem ga! Poznao sam mu lice! – onda skoči iz dušeka, kao da nikad ni bolovao nije, te poteže vratima; pređe preko doksata i ode u svoju odaju pa je zatvori za sobom.

Žene se zgledaše i okameniše. Prva progovori Imiše:

– Đulsime, liči li tvoje dijete na svog oca?

– Liči mnogo...! – odgovori tužno Đulsime, pa prigrli uplašenog dječka.

A dok su se žene od čuda povratile i dok su progovorile po riječ-dvije, Hadžija onako bolan ode negdje iz kuće.

Žene se pribile jedna uz drugu pa dršću; osjećaju nešto a ne umeju da kažu. Atije-hanume uze ljubiti Đulsimu, koju deset godina nije vidjela, ali je ne ljubi kao što se ljubi u radosti...

Nijedna ni riječi ne progovori a opet sve tri se razumiju i sve tri jedno misle.

Tako prođe jedan, pa dva, pa tri sata... a onda neko zakuca na kapidžik. Atije-hanume brzo skloni dječka u drugu odaju.

Na vrata naiđe Hadžija. Spolja, još s doksata, čuješ kako ga trese groznica, ali vesela lica i uzdignuta čela. Uđe, raspasa se: izvadi iz pojasa altipatlak, koji zamirisa na barut i stavi ga na jastuk, pa zatim pade ničke na dušek i poče drhtati i stenjati. Čitav sahat ga trajala ljuta vatruština; čitav sahat niko ne progovori ni riječi. Tad kao da ga malo popusti te se okrete u stranu:

– Halali, Atije... Došao mi je sahat!

– Halal neka ti je, Adžo!

– Halali, Imiše!

– Halal!

– Halali, Đulsime... Đulsime... gugutko moja!

Ona se naže i pade na njegove grudi, pa se tu čvrsto, kao davljenik prikopča;

misliš nećeš je moći rastaviti.

A u tu tišinu u jedan mah doprije iz komšiluka tužan jauk i vrisak.

Atije-hanume osluhnu, osluhnu, pa reče tiho:

– To je u Elife-hanume!

I Đulsime diže glavu i osluhnu, te ču i ime onoga nad kojim Elife-hanume nariče, pa vrisnu i potrča u onu odaju gdje bješe dijete, da ga pritisne na grudi.

A Hadžija, u samrtnim mukama, diže i sâm glavu, pa kad ču da vrisak odista od Elife-hanume dolazi, zadovoljno se osmehnu i jedva izgovori:

– Tako se r’z pere...!

To su mu ujedno bile i pošljedne riječi.

Hadži-Jakub berber

Sunce već leglo; na barjak-džamiji[49] se uznio mali crveni barjačić; top s kaleta oglasi iftar, a mujezini s minareta otpjevali akšam-ezani. Hoće da bude lijepa, hladovita noć, a, ima li ljepših noći od ramazanskijeh.

Proiftarili smo dobro; ispili po jednu čašu studene vode, pa onda pripalili po jedan duvan te hajd' u koga ćemo večeras.

Ja sam, bogme, svakad rado 'odio u Hadži-Jakuba berbera. Ima lijep čardak u bahči, tu ti odmah kod ruke češma da dohitiš vodu, a da se i ne pomjeriš sa sidžadeta, pa onda, Jakub je muhabedžija da ga rijetko ima. Prošao je mnogo svijeta još dok je mlad bio; išao je u askeriju ovamo i onamo, od jednog kraja carevine pa na drugi, a išao je i na ćabu, pa da je jedanput, nego dvaput. Jedanput je išao za svoj esap, a jedanput za drugog. Kad on stane kazivati, kad stane pričati iz starog vakta; muarebe ono tamo, muarebe ono onamo; pa se vidio i zborio s carem; pa kako se tukao jedanput s dvadeset eškija; pa kako jedanput naišao na zmijskog cara... e, slušao bi ga cijelu noć do zore. Koji put se u priču zanese, zanese, pa zaboravi istinu, te počne da kiti, kiti, ama ne mo'š uho da odvojiš, misliš najljepšu knjigu čitaš.

A u ovim noćima ramazanskim, ako hoćeš da te prođe san, ako hoćeš da ti prođe noć onako kako je Alahu drago, a ti hajde u Hadži-Jakuba.

U bahči mu se razgranala lipa, pa onaj miris čisto te uspavljuje, a tu žubori češma, a tamo neđe u komšiluku udara neko u garnetu; gore na nebu igraju zvijezde kao drago kamenje prosuto po ćilimu; ti vučeš lako dim iz čibuka a srčeš sade-kafu,[50] a Hadži-Jakub nekim mekim, toplim glasom priča ti, priča, a ti kroz tu priču ideš za njim, ideš, ideš, a ne skidaš očiju s njega, pa ti se i čibuk ugasi...

– Ja se u hanu uspavao – veli Hadži-Jakub pričajući priču kako se po drugi put vraćao s hadžiluka – a karavan, cijelo moje društvo, krenulo pred zoru. Kad se ja probudim, a handžija veli: „Odoše oni, nego ti požuri za njima; nijesu izmakli ni polovin' sata!" „Kako ću ih stignuti, kad ja puta ne znam?" „Eto tako", kaže

handžija, „ispod tih selvija pa sve tako pravo, nemoj vrdati ni lijevo ni desno!“ Poslušam ga ja, pa hajd’ pođi tako. Idem, idem, idem, polovin’ sata, pa jedan sat i dva i tri i četiri... nigdje moga društva. Dođem tako do jednog mjesta, a tu se put dijeli. Što ću sam, mislim se; ako zalutam, teško meni, zemlja mi nepoznata, tuđe kasabe, drugi adeti, kako ću i što ću ja. Udarim desno, jer ovako se domislim: ako mi je pisano da se izgubim, zagubiću se a udario desno a udario lijevo. Idem tako još tri-četiri sata, a nigdje hana i nigdje žive duše na drumu te da se upitam. Pade već i akšam, a ja gde ću, nego velim: zanoći ću tu kraj puta, pa sjutra u ime Alahovo dalje. Legnem ja tako i naslonim glavu na jedan kamen, te studen onaj kamen pa jedva sklopim oči. Spijem ja, kad ono, kao da mi neko šapće nešto na uho. Rekoh, snim ja to, ali nije nego sam budan. Opet se ućutim, a san već ne može više da me uhvati; ućutim, ućutim, kad ono opet šapće nešto pod kamenom: „Jakube, Jakube, ne diži glavu s ovoga kamena dok ga ne zagriješ!“ Što li će to biti, mislim se ja u sebi, te me san više i ne dohvati, ali ne digoh glavu s kamena, već svaki čas poturim ruku pod obraz, da vidim je li se zagrijao kamen. Kad se kamen dobro zagrijao, a nešto pisnu pod njim: „Jakube, diži sad kamen!“ Ja ga digoh, a kad pod njim jedna zmija, duga tako koliko moja ruka i još malo duža.

„Jakube, jesi li sevaplija?“,[51] pita me zmija.

„A dabogme da jesam, s ćabe idem!“

„Pa hoćeš li mi učiniti jedan golem sevap?“

„A da ti učinim, kad si i ti meni. Mogla si me i ujesti, pa nijesi.“

„Nijesam htjela“, veli zmija, „a i nijesam mogla jer mi nijesi kriv. Nego nosi me doma pa ću ti reći sve.“

„A gdje da te nosim?“

„Metni me u njedra, pa pođi tako pravo od ovoga kamena, pa na onaj go brežić; kad se popneš na taj brežić, vidjećeš daleko na zapad jednu rasutu kulu, tu kod kule stani te me izvadi iz njedara.“

Učinim ja tako. Evo i sad me još tuga po njedrima, kad vam ovo pričam...

I tu Jakub prekide priču i stade puniti lulu, a mi svi ućutali, te čekamo čas prije da nastavi.

– Efend’m – poče Jakub pošto pripali čibuk i povuče dva-tri dima – dođem ti ja na brežić, siđem ti i do rasute kule, a taman nekako ponoć.

Izvadim zmiju iz njedara i spustim je na zemlju, a ona veli: „E, ajde, Jakube, sad za mnom, samo pazi nemoj mi izgubiti trag.“ „Ama, što ću za tobom i gdje ću?“, pitam je ja. Veli: „Tebi se treba odmoriti, gladan si, žedan si, a i tvoj put da ti sjutra pokažem, jer sam ti dužna za tvoje dobro!“

Idem ja tako za njom a ona puzi hitro i lako preko onog kamena, dok ne dođosmo nasred one kule, te tu ona pisnu, kao što zmija može pisnuti. A na to se diže jedan veliki kamen i ozdo, kao iz nekog bunara, prosu se napolje grdna svjetlost, kao da je sunce u tom bunaru bilo skriveno pod kamenom. Meni zasinuše oči te trljaj, trljaj, trljaj, a kad otvorih oči, nema moje zmije, već na onome grotlu i u onoj svjetlosti stoji jedna djevojka raspletene kose i sva u bijelo odjevena.

„Hajde za mnom, Jakube!“, veli mi, a ja, ajd’ za njom, te koračim u onaj bunar i kamen se odmah nada mnom zatvori. Idi ja niz neke stepenice, idi, a sve za onom djevojkom, dok ti ne dođosmo do jedne kapije[52] bijele, staklene, jali od leda, jali od biljura, ni sad ne znam vam kazati. Otvoriše se te kapije te mi uđosmo.

Eh, efend’m, što sam tamo vidio, to se ne može ni upamtiti ni kazati. Grdna velika prostorija, pa sve golemi stubovi i duvari, onako kao i kapija od biljura. Svijetli se i u toj odaji, kao da griju pet sunca; pendžeri sve od bisera a džamovi na njima od dijamanta. Tu ti sovre od biljura i što ti duša zamisli na njima; voća sa svih strana svijeta, meda, šerbeta, i vode, sve u zlatnim i srebrnim bokalima i ibricima.[53] I miriše najskuplja izmirna i đul a ja samo blenem i mislim u sebi:

„Hadži-Jakube, Hadži-Jakube, gdje si ti ovo?“

A tu preko sto i dvjesta valjada djevojaka; sve ljepša od ljepše i jednako u bijelo odjevene; oči im lijepe i vatrene; kose crne kao ponoć, a grudi im kao merdžani. Ali sve ćute i sve su nevesele.

Ja se osvrći ovamo i onamo, te kao našao se u nezgodi; ko me dovede ovamo i što ću i kako ću? A tek će jedna, najljepša među djevojkama:

„Jakube, ja sam te dovela ovamo.“

„Ama“, iščudih se ja, „ono bijaše zmija.“

„Ja sam to bila“, veli ona, „nego ti si umoran i žedan i gladan, pa napij se i najedi, a taman dotle će i zazoriti, a tad ćemo mi sve što nas vidiš opet se pretvoriti u zmije i razići ćemo se iz ovih dvora, pa tek ćemo se sabrati sjutra uveče. Zato ćeš ti ovdje sutrašnji dan prespavati, a kad uveče dođemo, imaćemo tad cijelu noć, te ću ti ja ispričati što ti valja znati.“

Zasjednem ti ja tako te jedi, braćo moja, koliko mi je trbuh ponio. Evo još i sad sam željan onih jela i onog voća i one vode...! Odvedoše me i da spavam, a ni sad vam ne umijem reći kakvi ono bijaše jatak i oda šta, ali, pet cara da združe svoje blago, ne bi ga mogli otkupiti. Svileni dušeci svi čistom paučinom napunjeni, a kreveti zlatni i biserom iskićeni. Čirak, bolan, od jednoga dijamanta, a svijeće od dragoga kamena, pa se i ne pali već onaj dragi kamen svijetli bolje no da si upalio sto svijeća. Legnem ti ja tako carski, škripi ona svila poda mnom, a povija se paučina i tada mi padoste vi svi na pamet, te velim u sebi: „Što li radi sad ona moja sirotinja što spava na slamnim i vunenim dušecima, a svijetli joj lojana svijeća...!“

Tu se Hadži-Jakub zasmija a i mi svi, te danusmo jedan čas, a taman i dijete donese još po jednu kafu, te ulijepismo i pripalismo još po jednu cigaru, a Hadži-Jakub nastavi:

– Cio sam dan slatko prespavao, a i ko bi se sjetio, u tako carskim dušecima, da se budi. Kad dođe pred akšam, a moja svijeća od dragog kamena opet zablješta, jer preko dana nije toliko sjala, te me udari onaj blijesak u oči, pa htio – ne htio probudih se od one svjetlosti; umih se đul-vodom iz zlatna legena,[54] te kad izađoh iz odaje, a u dvoru sve djevojke na okupu, sjede onako nevesele i ćute. Ona moja – opet vam kažem najljepša među tolikim ljepotama – uze me za ruku, te izvede u bahču, pa sjedosmo na jednu biljurnu klupu. Kakva je to bahča ne umijem vam je opisati, i ja je se tek ovako ne mogu sjetiti, već kad zažmurim, pa tako dugo, dugo ućutim, a ono izađe mi pred oči, te se sjetim i onih potočića što ne žubore kao ovo naši potoci, nego njihov žubor to je najljepša pjesma što si je kadgod čuo, pa svaki potok drugu pjesmu žubori; pa onda ono cvijeće, kao da svaki cvijet u kruni ima svijeću ili kao malo oko, jali kao zvijezdu; pa onda bilbili na grani poju, pa sačekavaju jedno drugo. Ih, ih, ih, te bahče neću nikad zaboraviti! Što zaželiš to ti zamiriše, ja velim: „Nek miriše feslijen[55] a ono miriše cijela bahča feslijenom; poslije kažem zumbul, pa đul, pa zambak, pa sve redom što zaželiš to ti miriše.

Sjedimo ja i djevojka tako usred te ljepote, te ona mi poče kazivati:

„Jakube, Jakube, vidim da si sevaplija čovjek, te ti neće ostati nezahvaljeno za ovo što si mi dosad učinio, a ako mi i dalje učiniš što ću te zamoliti, ni to ti neće biti badava.“

„Što mogu, učiniću“, rekoh ja, a ne mogu oči skinuti s one ljepote, nego sam se zakovao za klupu, pa držćem od njenih očiju.

„E, onda da ti kažem. Ja sam ćerka jedinica Abdula samardžije, u prestonici koja je daleko odavde tri dana i tri noći. Moj otac nije bio bogat čovjek, ali je zarađivao toliko da smo mogli lijepo živjeti i još preko toga da me odjene kako prilikuje. Majka mi je bila davno umrla, pa smo otac i ja sami živjeli. Do naše kuće sjedio je kadija, vrlo poznat sa svoje učtivosti i mudrosti, no siromah, jer je bio prav i velikodušan.

„On je imao sina Ahmeta, koji se i sâm knjizi naučio, ali nije toliko mario za knjigu, koliko za lov, za konje i druge zabave. A bio je lijep kao upisan, najljepši čovjek u gradu i u svoj državi. Mi, kako smo bili u komšiluku, viđali smo se, pa i zamilovali smo se. On mi se kleo na vječitu vjernost, i tu kletvu ponavljao mnogo puta, a i ja sam ga voljela neizmjerno. Bih obezumila, da ga ne vidim bar svakog dana po jedanput, ako ne i više puta, a i on tako isto. Ako je lov donio, poslaće i meni, ako je pazar, te je našao što lijepo, kupio je i meni, a ako me jedanput na dan vidi, tri puta mi i četiri šalje pozdrave.

„Sultan koji je tada u našoj državi vladao bio je čovjek loše ćudi. Njegova ćud bila je dogrdila svima, i malte se nije narod bunio protiv njega, no on opet bio je toliko mudar, te je znao šta valja činiti da se narod zavara. Kad je osjetio u narodu nezadovoljstvo protiv sebe, a on odmah otjera velikog vezira, pa uzme onog za vezira koji je narodu najomiljeniji; drži ga dvadeset i trideset dana, dok se narod utiša i svak legne na svoj posao, pa ga onda otjera i uzme opet onoga koji će ugađati njegovim ćudima. Tako jedanput, kad je dogrdilo i narod se mnogo uzbunio, uzme on kadiju, Ahmetovog oca, za velikog vezira, jer je kadija, kao učen i velikodušan a prav, bio vrlo omiljen u narodu.

„Ali, kadija je znao da će ga sultan zatim otjerati, pa mu kaže: ’Meni nije do vezirstva, dosta mi je i što sam kadija; a nije mi ni do toga da se igraš care, sa mnom te da me poslije ni kriva ni dužna tjeraš. Budem li kriv, sâm ću položiti glavu na panj, pa ti sijeci; budem li prav, pa me otjeraš i ocrniš mi obraz, neću

ćutati!’ Car proguta ove oštre riječi svoga novog velikog vezira, što je tada bio na muci, ali ne prođe ni dvadeset dana a on otjera kadiju, pa još ga osramoti, što naredi da mu nasred pijace udare degeneke.[56] Tada se kadija razgoropadi i iskupi oko sebe sav narod, te cara napustiše i njegovi najbolji prijatelji. A kad vidje car da je ostao sâm, a on sjede noću na najboljega hata i pograbi blaga što je mogao, te pobježe u drugu državu. Narod ostao bez cara te proglasi kadiju za svoga cara i postavi ga na prijesto. Tako on od siromašnoga kadije postade car, a njegov sin Ahmet princ, najljepši među prinčevima sviju država.

„Ali tad ni onaj Ahmet ni dajbože. Zaboravi sasvim na sirotu ćerku Abdule samardžije; ni da me pozdravi, ni da čuje za mene. A jednoga dana... sav u zlato i u svilu obučen, s velikom pratnjom, ode u drugu državu, i malo zatim dovede otud sultansku ’ćer i oženi se njome. A naskoro zatim umrije i kadija, te carstvo ostade na Ahmetu.

„Kako je meni bilo i kako mi je još i sad, ne umijem ti, Jakube, kazati, jer ja Ahmeta nijesam prestala voljeti, pa ga volim evo još i sad! Ali, kad mi naskoro zatim umrije otac, te ostah samohrana na svijetu, bješe mi još teže, i zaklela sam se, zaklela sam se na grobu očevu, da ću se Ahmetu osvetiti. Molila sam se Alahu dan i noć da me pretvori zmijom i da me snabdije najljućim zmijskim otrovom, te da bi se mogla osvetiti, i Alah mi evo ispuni želju.

„Sad sam zmija, a i sve ove druge djevojke što ovdje vidiš sve su to zmije i sve su moje sudbine. Ostale su samohrane, bez oca i majke, bez brata i bez ikoga, koji bi ih osvetio, a svaku je izdao njen dragan, te su se umolile Alahu i postale su zmije. Mi sve ovdje zajedno boravimo, te združile smo svoje jade. Noću se pretvorimo u djevojke, te se ovdje zberemo i tješimo i krijepimo, a danju svaka postane zmija, te hodimo po poljima i šumama i tražimo: nije li gdje u lov izašao onaj kome ima koja da se osveti; ili uđemo u grad, zavlačimo se u bahče, zavlačimo se pod kućni prag i čekamo kad se može osvetiti, ali tako da onaj osjeti koliko je teška osveta prevarene djevojke. A mi se možemo lako osvetiti, jer smo pune i prepune zmijskoga otrova. O, koliko sam puta ja u lovu mogla Ahmetu i smrt zadati, ali nijesam htjela, jer tražim takav način osvete da on zna, pa da i cio svijet sazna kako se sveti unesrećena djevojka...!“

Tu djevojka zaćuta, a zaćutah i ja, jer me čisto neka hladnoća poduze, a kad joj pogledah u oči, mene opet prođe nešto toplo, te me zagrija.

„I juče“, nastavi djevojka, „kad si me našao pod kamenom, skrila sam se da

dočekam zoru, jer me bijaše noć uhvatila, a i umorna sam bila od dugog tumaranja po planini; zato sam te i molila da me poneseš. Ali, Jakube, nemoj ostati na tome dobru, već mi učini jošte jedno, a ja ću te srećnim učiniti.“

Ja se i ne razmišljah dugo, nego odmah rekoh: „Što god hoćeš i što god mogu učiniću ti, djevojko!“

„Ja sam“, veli, „smislila kako ću se osvetiti Ahmetu, a ti mi moraš pomoći. Sjutra kad zazori, uzećeš me u njedra, pa ćeš me nositi u prestonicu u kojoj Ahmet sultanuje. Tamo ću se pretvoriti djevojkom, a ti ćeš se kazati trgovcem iz daleke zemlje i mojim ocem, i staraćeš se da se raščuje po gradu da imaš lijepu ćer.“

Kako ona reče, to veče tako i učinismo. Sjutra u zoru uzeh ja zmiju i metnuh je u njedra. Pođoh tako na put i putovao sam tri dana i tri noći sve putem, koji mi zmija kazivaše; dok četvrti dan, taman u zoru, a ja uljegoh u kasabu.

A prekrasna kasaba. Ima valjada hiljadu minareta i velike konake; pazar sve na svodove sveden, pa češme na svaki ćoš, a na raskrsnici šedrvani; pa onda mnoge i bogate bahče i prelijepi hamami.[57] I lijepa kasaba i bogata. Puni oni dućani svile, pamuka, ćitajke, merdžana, sedefa, i srme i već što ti srce i oči žele.

Čim stigosmo, ja siđi u jedan veliki han, te uzmi jednu malo odvojenu odaju s haremlukom. Još kad smo htjeli da uljegnemo u grad, a zmija se pretvorila u djevojku, a zmijsku košuljicu ostavi da joj ja čuvam i zakle me kao da mi je najskuplji amanet dala. Ona se maksuz[58] nije mnogo krila, te koje tad što opaziše ko je u hanu, ubrzo pršte glas po gradu: e je stigao jedan bogat i učen hadžija iz dalekih zemalja i doveo sobom ćer, ljepotu, da joj u ovome bijelome svijetu nema ravne. Što koji dan duže sjedismo u gradu, taj se glas sve više rasprostirao, pa došao bogme i do carskih ušiju. A car mlad čovjek, pa zaželio imati tu ljepotu djevojku.

Dođoše jednog dana meni carske sluge pa vele: „Takva i takva i takva stvar. Car je čuo, u tebe ima ljepota djevojka, da joj na ovome bijelome svijetu ravne nema, pa ti se car pozdravio da mu je daš, a išti koliko ti drago blaga. Ne dadneš li mu je lijepim, uzeće ti je silom. Eto to ti je, pa se razmisli!“

Mene te riječi mnogo zbuniše, te poteci hanu i reci djevojci sve što je i kako je, a ona se od toga nimalo ne preplaši, nego se stade zadovoljno smijati. Veli: „Pa to sam ja i htjela!“

„Pa kako ćemo?“, pitam je ja.

„Ništa, daćeš me, a išti koliko ti drago blaga, te budi srećan čovjek.“

„Neću“, velim joj ja, „neću blaga, već hoću, ako opet stečeš ljubav Ahmetovu, da me učiniš velikim čovjekom.“

„Biće ti i to, ali pazi dobro da učiniš što ću ti reći. Sad će doći carske sluge da me vode, i večeras već ću biti u ložnici Ahmetovoj i s njime noć provesti. Ja ću ostaviti kod tebe moju zmijsku košuljicu, pa kad bude pred zoru, kad čuješ prve pijetle, a ti ćeš tu košuljicu sažeći na plamenu.“

„A zašto tako da učinim?“, pitam je ja.

„Ako mi se sažeže košuljica“, veli ona, „ja ne mogu više zmijom postati, već ću ostati djevojka.“

Dođoše carske sluge pa mi odvedoše djevojku, a kad bi te prođe ponoć i skoro pred zoru, kad prvi pijetli zapojaše, ja uzeh onu košuljicu iz njedara te je sažegoh na plamenu. Vaj meni, šta učinih i što je poslušah...!

I tu Jakub zaćuta, dugo zaćuta, a mi nestrpeljivo, svi kao u jedan glas:

– A što, Jakube?

– Prevari me djevojka – nastavi Jakub – ona bez te košuljice ne mogaše nijedan dekik[59] živjeti, i kad sam joj spalio košuljicu, ja sam joj bio i život uzeo. A ona je to i htjela.

– Ama, pa zašto tako učini? – opet svi.

– Evo zašto. Kad je Ahmet ušao u ložnicu, zadivi se njenoj ljepoti i odmah je stade grliti, a ona mu se kaza da je Abdula samardžije kći. Ahmet se bijaše skamenio od čuda, no ona mu reče: „Željna sam te bila i želja mi je samo jednu noć da te ljubim, pa me nemoj više!“ Ne moga’ Ahmet odoljeti pred tolikom ljepotom, nego je stade grliti i ljubiti, a kad mu se ona obisnu oko vrata i poljubi ga u usta, prosu sav onaj zmijski otrov, što je imala u sebi i Ahmet taj čas ostade mrtav. Tako mrtvog, ona ga je sve do zore grlila i ljubila, i kad bi pred zoru i zapjevaše prvi pijetli, i ona (jer ne htje da ga preživi) izdahnu kraj njega, jer tada sam baš ja spalio njenu košuljicu.

Eto tako se osveti caru Ahmetu ćer Abdula samardžije. Kad je svanuo dan, a njih nađu oboje zagrljene, ali mrtve...!

I tu Jakub stade, jer je svršio priču, a mi svi se ućutali, pa se samo čuje ono tiho žuborenje češme i lipin list kako igra i šušti i onaj meki glas garnetin iz one druge mahale i sat kako otkucava na sahat-kuli, ali ga niko ne broji. Svi se zadubili i mislimo, mislimo nešto, pred očima nam se kolutaju slike iz Jakubove priče, te zmija-djevojka, te plameni bunar i biljurni dvori i dvoje mrtvih, zagrljenih u carskoj ložnici.

Jedva u jedvite jade Sadik-aga kujundžija veli:

– A bolan, Jakube, bar da uze silno blago, što ti ga nuđahu; ovako te izvara djevojka ban-badava!

– Jok, ne izvara...! – tvrdi Jakub.

– Kako ne izvara?! – potekosmo i mi.

– Eto tako! – reče Jakub, pa prođe dva-tri put prstima kroz bradu. – Ne izvara! Sjutradan kad narod ču da ostade bez cara, a on što će nego da bira novog cara. Raščulo se bilo po gradu da sam ja mudar i mnogo učen, te dođe narod meni i veli mi: „Ti da nam budeš car, jali niko drugi...!“

– A ti? – povikasmo svi.

– Ne primih se. Gdje ću ja carovati u tuđoj zemlji? Ne mogu... volim u svojoj zemlji, među svojim ljudima, biti i berber, no u tuđem memlećetu[60] i među tuđim ljudima car... pa eto... I dan-danas sam berber...! – I tu nas Jakub sve redom pogleda u oči, kao da vidi vjerujemo li, a mi svi oborili oči u zemlju, te jedan drugog kradom pogledamo.

– Ne vjerujete mi, je li? – dodade Jakub. – Ako. Dosta ste mi i vjerovali, dok sam vam cijelu priču isiričao...!

A mi svi prsnusmo u smijeh, te onda udri u šale i u drugi muhabet; dok tako ne prođe vrijeme, a tada ispismo još po jednu čašu one studene vode, pa svaki fenjer u ruke, te hajde kući. Skoro će top, pa valja i malo jesti, jer dug je dan zatim.

Sali pič

[61]

Ima već tome i dvadeset godina, kad se ono jednoga dana, nasred naše mahale u gornjem sokaku, zaustavi jedan strem i iz njega izađe jedna žena s djetetom na rukama. Osvrte se ovamo i onamo, pa oslovi glavom Šehabedin-efendiju, hodžu, koji tuda prođe; reče mu kako je jabandžika, te ne ima nikoga u ovoj kasabi, ni svoga ni poznatoga; reče još da je fukara, udovica, a hoće ovdje da se nastani, te zamoli hodžu, sevapa radi, da joj kaže gdje bi zanoćila. Hodža-efendi odmah na to:

– Moja ti je kuća, hanume, otvorena. Hajde za mnom i nek pođe strem.

– Ejvala! – reče udovica. – Alah nek ti plati! No ja velim dugo je do noći; te što bi sjutra, mogu i danas. Šeovi će posjediti na stremu, a ako znaš negdje praznu sirotinjsku kuću, da je odmah i pazarim.

Šehabedin-efendija se osvrte ovamo i onamo. Sjeti se da u Suphi-age bješe jedna kućica, te pođe najprije tamo, a udovica za njim, pa onda strem s jorganima i dušecima. Ali u Suphi-age ne bješe, dao je kuću.

I djeca mahalska zbrala se oko ove gomilice, te će jedno reći Šehabedin-efendiji za neku kućicu tamo do male ćuprije, ispod tabak-hane.[62] Obrnu strem tamo te, istina kuća prazna a mala, zaklonita, taman udovička kućica. I sajbija joj čestit čovjek, te Šehabedin-efendija udesi s njime kiriju po 140 groša na godinu, a udovica cijelu kiriju odmah i plati.

Tu se rastovari strem te stremdžija razveza denjkove i udovica se namjesti kako je mogla, koliko da prođe noć. Jedne komšije joj odmah poslaše tovar drva; druge joj poslaše ćumur, a Šehabedin-efenfija joj posla na jednoj tepsiji četiri sana mandže.

Tako dođe u našu kasabu i u našu mahalu Ilvije-hanume i od tog vremena još je u toj kućici do male ćuirije, ispod tabak-hane. Vrijedna i čista, a dobra i čestita. Od jutra do mraka radi, krpi svoje, a radi tuđe, i što uradi, vrijedno ti je vidjeti.

Vezla je, i plela, i tkala; otvori sanduke u koje hoćeš hanume, pa sve što je tamo čevreta, bošča, učkura, sve je to Ilvije-hanume izvezla. A to joj i dosta bilo da ishrani i sebe i dijete. Pomagala se i odovud i odonud, a nikome nije dosadila, jali da zaprosi, jali da zamoli, jali borč da učini. Kućica joj bila čista i naređena; dijete joj odjeveno.

A mlada je te, kažu, i lijepa, pa nije čudo što se našlo i ko će je poiskati, te da i sebi kuću okući i duši sevap steče što će udovicu skloniti.

Nuredin Topal berber, već poodavno je udovac te hoće da se ženi. Jedni mu govore za jednu, drugi za drugu, ama njemu se učini da bi najbolje bilo da uzme udovicu, jabandžiku, jer cio svijet veli kako je vrijedna. Topalova sestra, Umi-hanume, išla je maksuz jedanput u Ilvije-hanume da naruči jedno čevre, te da je vidi i nju i kuću, pa kad se vratila otud, a ona veli Topalu:

– Ja nju da uzmeš, ja nijednu!

– Peki! – veli Topal, te ide u komšije Vasfi-age, dobrog dosta njegovog rahmetli oca, te da se i s njim razgovori, jer dobro je čuti i staračku riječ.

Vasfi-aga ga savjetuje da tako učini i nikako drukčije, da se ženi. A za udovicu mu veli:

– Dobra je, dobro se zbori za nju, ama opet komšija, raspitaj se: koja je, odakle je, koga ima. Ona je jabandžika, evo već treća godina je ovdje, a niko još ne zna ko je i šta je.

Zamisli se Topal, pa reče: „Tako je!“, te će Umi-hanumi reći:

– Da se raspitamo prvo, ko je i šta je, i koga ima?

E, pa onda Umi-hanume uzede da se raspita na sve strane, i ču da je Ilvije-hanuma još djevojka; da je rodila, te su je od kuće otjerali. Od dobre je i čestite kuće, ama neće za nju u kući joj ni da čuju.

Ko će ga znati ko donese taj aber[63] u kasabu, tek prosu se takva riječ kroz hareme i kroz čaršiju. Jedni vjeruju, drugi ne vjeruju, tek najveću muku muči Topal, što se njemu baš mnogo sviđalo da uzme tu udovicu.

Poslije već i Topal prebolje merak, i diže ruke od toga posla, a po haremima se i

dalje razgovaralo i raspitivalo o Ilvije-hanumi, te poslije kao saznalo se kako ona ima samo mater i dvije sestre i tri mala brata; kako je nijesu od kuće otjerali nego je sama od sramote izbjegla; kako su je zvali kući, ali ona nije htjela, i već šta se sve nije čulo i šta se još neće čuti. Tako je to svakad kad lijepa riječ povede oro.

A Ilvije-hanume i dalje se brinula o hljebu i kućici svojoj. Radila je i danju i noću, te izrasla Saliju sina i za mejtebe.[64] Opremila ga je lijepo; njegov ćitab uvijek u čisto čevre zavijen; njegova kesa u koju metne malo hljeba i sirca, kad u mejtebe pođe, sva vunicom i merdžanima kićena. Kako ga s voljom isprati, ali... s kakvim ga bolom dočeka kad Sali dođe pa se žali:

– Abo, zašto mene ababije zovu pič?

Znala je ona i čula je šta je svijet kazao za nju; proplakala je, ali je trpjela; učinila je sramotu, pa je pravo i da trpi, ali neka joj bar dijete ostave na miru. Išla je i u hodže, pa kad nije pomoglo, išla je i u Šehabedin-efendije, koji joj se prvi našao kad je k'smet donio u ovu kasabu; pa se svakom redom molila da učine djeci jasak. Ama, ko će djeci zapušiti usta!

Prolazilo je vrijeme polako i tiho; trpjela je Ilvije-hanume mučno i tegobno, i već kako, duša joj zna, ali – dođe još i gore zlo. Sali i odraste malo, te poče razumijevati šta će to reći: pič, i onda već muci i zlu ne bješe kraja. Ne prođe dan, jali dva, a tek dođe iz škole krvav, izgreban, jali bez fesa, jali bez ćitaba. Tukao se.

– Vaj bana, što je opet? – previja se sirota Ilvije-hanuma, a Sali ćuti, pa sjutra opet tako.

Tako danas, tako sjutra, a jednoga dana dođe Sali sav krvav; više čela mu kamenom razbijena glava a krv niz čelo i obraz lopi. Zavrišta griješna Ilvije-hanuma, pa ga meće na minder i donosi legene i vode, te ga mije i previja mu mehleme. Opet mu rekli onu riječ, a on potegao da se krvavi.

A poslije, kad se dijete pridiže, i ne dade mu više Ilvija da ide u školu. Neka ga, nek sjedi tu, kraj nje.

Ali i Sali, ni ono dijete više ni daj bože! Zakrvavile mu oči; namrštilo mu se mlado, djetinje čelo, te vidiš kako mu teška ruka iz ramena raste. Postao ubojica, te zamalo što gotov da se tuče, a još ajlaz,[65] ne radi ništa, već od ćoša na ćoš,

iz mahale u mahalu. Pa zabode nož za pojas, te ode na ćoš pred mejtebe, kad hoće da se puste deca, te krvnički čeka neće li mu koje što reći. Ali ga se djeca zaplašila te nijedno zuba ne pomalja, već sve dobrim oko njega. Pa nije samo djecu, nego se poasio te bi i na čovjeka nasrnuo, da je neko da mu što ružno reče.

Posla neće da se prihvati, a godinu za godinom niže. Već je momak, već ’odi i u kafe, ili ide po mehane te igra komar, jali po bahče, te igra table, ili tako ajlazi, ide po mahale ovamo i onamo a posla se ne prihvata.

Pa onda, ko su mu i društvo. Džemil Zekin; koji je tri godine ležao hapus što ono probode čovjeka o Kurban-bajramu, pa Rusta Čolak najprvi kačagdžija, koji se već četiri puta puškarao s koldžijama, pa Rama, Usta i već sve takvi bećari, da ih gorih nema u gradu. S njima u polju, s njima u gradu, s njima po mahale, s njima u mehane. Koliko put te nema ta i po cijele noći doma da dođe, a gdjekad bome i po dvije i tri noći.

Ali opet majku, Ilvije-hanumu, pazi; s njom sve lijepo i slatko. Koliko mu put ona kaže da ne valja što se tako ispustio; da ne valja, što tako radi, nego da nađe put, ako ima čare,[66] te da pomisli i na kuću. Koji put samo, kad mu Ilvije-hanume kaže što ružno za drugove, on se nabusito izbrecne na nju i vikne te ona sirota ućuti, a da šta će!

A kad je neko ajlaz, lako će naići na belaj. Jedanput tako pred akšam, iskočili na čair pod lojze više Careve ćuprije, on i njegovi drugovi, sve sami bećari. Tu Džemil Zekin, tu Čolak, Rama, Usta i već sve takvi i takvima ravni. Sjeli pod jedan bagren, te piju tutun i muhabetišu. Laf po laf, pa ti se oko nečega pokavže. A lako ti je bećarima zavaditi se; zar je njihov muhabet kao što su muhabeti? Ili će zboriti o nekoj Jeđupki, jali o čočeku, jali o dilberu i već sve takve stvari, gdje se lako zavadi.

A već kad je bilo belaja, te da i Sali tu nije bio prvi. A plane brzo kao vatra, za ništa, za jedno „bre!“

Džemil Zekin, kao i on, te mu reče:

– Ti bre, Sali, s’z!

– Ko s’z?! Kome bre?! Ćafir bre! – planu Sali.

– S’z! – viče Džemil, a igraju mu ruke i plamte mu oči. – Meni zar da kaže da

sam ćafir jedan Sali, Sali Pič...?!

A tu više ne moga' da se 'ustavi. Prošlo je toliko godina, a tu mu riječ niko ne reče, niti smjede reći, pa sad da mu je kaže Džemil, i to pred tolikim drugovima. Riknu Sali kao ranjen, krv mu se navuče na oči, pa dohvati nož iza pojasa i poleti kao zvijer na Džemila. Ali skočiše i svi ostali, te jedni drž' Džemila a drugi Salija.

– Ostavi, makni se! – ciči Sali, a svu usnicu izgrizao od muke, te mu krv pišti.

Ali ljudi ne puštaju, pa kad savladaše te mu nož oteše, a on se ote od njih, te kao tigar, u tri skoka, siđe nizbrdicu pa preko ćuprije te pravo svojoj kući.

– Pobježe žena! – dreči Džemil.

– Vala, ne pobježe – veli mu Čolak – već ode po pušku. Da se skloniš, Džemile, da ne bude i većega belaja.

– Jel' ja da se sklonim? – pita Džemil, a sve se busa šakom u prsa.

Dok tako govore, a Sali preko Careve ćuprije, pa kroz ciganski mahalu, te niz potok na tabak-hanu, pa kad stiže kući, on nogom, koliko ga snaga donosi, te u kapiju, pa grunu u avliju,[67] te odatle u sobu i ščepa sa zida martinu, koja je tamo visila više njegova dušeka.

Tek na vrata, da se vrati čairu, a u avliji se odnekud nađe Ilvije-hanuma te sagledavši mu krvave oči i martinu u ruci, raširi ruke i pisnu:

– Vaj bana! Što ćeš i gdje ćeš...?!

Sali zastade na pragu i zadrhta. Njega nešto užasno opeče po licu i po duši kad se u ovom času susrete s majkom oči u oči. Njemu se ona učini toga časa ružna, odvratna, crna; ona uzrok ovome belaju; ona uzrok njegovoj sramoti, ona kriva svemu... i ujedanput mu pade mrak, težak mrak na oči, a ruka sama odape martinu, te planu, a – Ilvije-hanuma se prostrije po zemlji i šiknu joj krv iz srca.

– Eto... gdje ću! – zaplaka Sali. – Hoću da perem sramotu, pa – oprao sam je...! – Pa onda baci martinu daleko od sebe i umoran sjede na prag, okrećući glavu da ne pogleda u mater koja se u travi grčevito trzaše.

Ali ona dobi još malo snage, pa se uzdiže na laktovima i tihim, iznemoglim i pokajničkim glasom, pogledavši u Salija, u svoje dijete, u svoje jedinče, prošaputa:

– Sali... oprosti... i neka ti je prosto...! – Dalje nije mogla, ali su ga njene oči zvale, molile, preklinjale da dođe bliže, da ga poljubi.

A Sali zabô glavu u šake i ne gleda i ne smije da podigne oči...

Utom se iz daleka sokakom začu tropot. On diže glavu, osluhnu, pa više za sebe prošaputa:

– To zaptije[68] trče ovamo...!

Pa opet zari glavu u šake i ućuta se...

Mejrem-Hanumin berćuzar

[69]

Otidi u Imer-bega, pa da vidiš što je bahča, i što je hlad, i što je voda. A meraklija je, te još da vidiš kako su mu srezane leje, sve turli, turli; pa kako po njima cvijeće, na svakoj druga boja. Nasred bahče mu mali šedrvan, ne bije voda do jedan boj uvis, ama mu tenećedžija srezao neke zvjezdice i neke loptice, te ih pusti pa ih mlaz nosi sobom uvis i igra se njima, a voda se rasprskava i drobi u sitnu vlažnu maglicu, pa je vjetar ponese bahčom, te ona maglica pomiluje i ovlaži ti lice, e misliš neko ti maksuz prevukao rukom po licu da te rashladi.

A iza šedrvana veliki čenar, hvata osam aršina u kolu hlada. Rahmetli Sadi-bej, otac Imer-begov, pričao je da je čenar ovako veliki bio dok on još bješe dijete. A on umrije mnogo star, i evo već toliko godina kako on umrije, te biće mu, tom čenaru, i preko sto pedeset godina valjada.

E pa tu, pod tim čenarom, iznose čeljad dušeke i jastuke, pa tu Imer-beg sjedne, te mu kod noge klobuče i klokoće nargila, a on tiho pije i razmišlja. Na vrh čenara, kako je deblo prebijeno te se nije ni podmladilo, dva lejleka napravila sebi gnijezdo, te dobuju kljunovima; pod širokom strejom napatile se gugutke, te ih pun krov na kojemu se po cio bogovetni dan sunčaju, miluju i guguču.

A dok Imer-beg sjedi tako na dušeku, Mejrem-hanume tka uz veliki razboj pod doksatom i polako, tiho, glasom koji je nekada morao biti lijep, pjevuši onu lijepu, onu milu pjesmu:

Džan’m gibi sevdikče seni

Đojnum, ej afet

Đostermedin asla bana

Hič ruji muhabet...[70]

I ta pjesma lijepo pristaje uz ono klopatanje razboja, uz ono žuborenje šedrvana, uz ono gugutkino gugutanje.

A tamo u kraju bahče, igraju se Nuri i Hajrije, Imer-begova utjeha. Nuri nabrao mlade šibljike od vrbe, pa se muči već čitav sahat da načini krošnju; Hajrije plete šibljiku s jedne a on s druge strane, pa taman napleli dva-tri reda, a tek izvuče im se kraj od šibljike što ga zaboli u zemlju, pa sad nastane dževa.[71] Hajrije veli: – Nuri pokvario – a on veli – ona. Te kad ne nađu ko je kabajet, a oni počnu iznova. Jali uzeli bijeli kabak pa ga sijeku na pole, te Nuri čisti jednu polovinu a Hajrije drugu. Hoće da prave klopku, te da hvataju ptice. Pa tek da vidiš belaja kad je klopka gotova; to se raduju, to pljeskaju šačicama, pa se Nuri penje na krušku, a Hajrije se podmeće, drži, dodaje, dok ne namjeste klopku i ne naspu sjeme, te otvore i zapnu. Pa tek onda zadovoljno otrče na doksat, sakriju se tamo u sobicu, te kroz pendžer vidiš dvije male glavice kako gvire i nestrpljivo čekaju pticu da padne na krušku. A kad ptica padne, a oni živi pretrnu, te im strah raste što se ptica više bliži klopci skačući s grane na granu. A kad pr'ne te odleti, lica im se razvuku te vidiš kako ih prošla radost i ćeif.

A Nuri i Hajrije, to su muž i žena. Njemu je jedanaest a njoj dvanaest godina.

Imer-beg, beg među begovima, zenđin, dobar i haklija.[72] Ostao mu od oca veliki milk; dva čiflika nose koliko je dosta pa i preko toga, a kuće i vodenica na Karapotoku nose još toliko kirije, te taj novac Imer-beg daje pomalo jednom i drugom tuđaru, pa se tako množi para za njegovog jedinca sina Nuriju. E pa, u takvom izobilju kako da ne zaželi Imer-beg, da mu je i kuća punija i da su mu svi poslovi na ovome svijetu posvršavani, te ako kadgod i dođe pisani sahat, koji nikakvi insan neće mimoići, da rahat pođe proroku.

Nuri je, istina, onda imao tek deset godina, ama neka, veli Imer-beg! Jedinče je, pa tu radost da doživi, nema kad on čekati još pet i šest godina. A poslije nek djeca zajedno rastu; nek se igraju; nek se priviknu jedno na drugo; nek nauče jedno drugom tabijat, te kad stanu živjeti kao muž i žena, znaće se i voljeće se, te lijepo ovaj vijek vjekovati. A paziće ih Imer-beg i Mejrem-hanume, paziće ih i njegovati, da odrastu mili jedno drugom. Eto im harema, eto doksata, eto bahče, eto cijele kuće, pa nek igraju, neka ih grije svojom milošću ono Alahovo sunce, pod kojim cvijet cvati; pod kojim lejlek gnijezdo gradi i mladunce podiže; pod kojim gugutke guguču i miluju se.

Pa već kad je Imer-beg tako smislio, i kad je Mejrem-hanume uz to rada srca pristala, ko će Imer-begovim proscima kapije zatvoriti. Otvoriće se kapije i da ne kucaš halkom.[73] Otvorene su Imer-begu kapije u svoj kasabi, gdjegod ima djevojaka i uz njih čeiza. A da što će Imer-begu čeizi, dao mu je Alah te mal' da mu ne preljeva; njemu trebaju dosti i milosti.

Pa ako će dosta, prava dosta, u koga će Imer-beg prije zakucati do u Šukri-bega, koji je u tolike kasabe i nahije jedan. Dosta ti je njegovo ime, dosta ti je od njega imaš kome selam ponijeti, pa ako si joldžija, bolje ti teskere ne treba. A u Šukri-bega ima i djevojka, te se eto nađe Hajrije taman za Nuriju.

Ih, pa ono veselje i onaj džimbiš što tad bješe, evo još mi pište uši od gočeva i zuje od silne pucnjave. Trebao si da vidiš samo onaj red binjedžija na hvatovima koje spopala pjena a raskrvavili đemovi. Pred svima Ali-agin alat, čuven, te džambasi se njime kunu; pa onda Mustafa Ljeskovalije zelenko, pa Hadži-Ejlazov zelenko, pa onda Šefket-efendijin dorat, ama dorat što bi ga i car pojahao, te da na džuma-đun[74] njime 'odi na selamlik. Pa drugi, treći, ne znam im kraja i ne znaš mahne naći. Pa sve to okićeno a sve bijesno; dok hode kroz mahale i sokačiće, to se znoje i propinju, a kad naiđu na džadu tek pripucaju altipatlaci a konji se puste, binjedžije polegnu, kolani olabave, a prah se digne, te ne vidiš ništa do na kraju, iz oblaka od prašine, izbio, izdvojio Šefket-efendijin dorat, jali Ali-agin alat.

A već ko će ti umjeti to sve ispričati po redu. Ako ti je baš stalo da sve čuješ, a ti otidi u Uzun-Use u kafu, onako izjutra. Tamo ćeš nać' Ćose-Huseina, kao da si ga naručio. Tu ti je on svako jutro, zna mu se i njegovo mjesto i njegovo nargile i njegov fildžan. Dok ispije jedno nargile, a on posrče pet do šest kafa i ispriča pet do šest novosti, te ga svi slušaju. E, pa, niko ti to ne zna kao on kazati po redu, što je bilo i kako je bilo, kad je Imer-beg ženio Nuriju a Šukri-beg davao Hajriju. Istina Ćose-Husein hoće pokoji put i nešto poviše da kaže, zar da nije badava ona riječ da ćosavome brci ne smetaju. Ali kad mu malo odbiješ na tu daru, slatki mu je oni muhabet te ti je drago slušati ga i uz to kafu posrkati.

Ipak nešto nećeš i ne možeš ni od njega čuti. Ko ti može kazati i opisati onu radost, što ju je praznovala Imer-begova duša; radost, koju je razumjela i kojoj se pridružila samo Mejrem-hanuma.

Što kažu u nas, davno nije niko toliko odriješio kesu, kao što je Imer-beg toga dana. Ostavi časti i sofre; ostavi sevape i dobra što je počinio, ali da si otkud

vidio samo one berđuzare[75] i bakšiše, što su ih on i hanuma spremili. Pa su se oko toga čak, kao mala djeca, i zavadili. Imer-beg kupio Nuriji ata i svu opremu, pa mu kupio četiri kata odijela i preko toga džube, sve lisičinom postavljeno, kao da će Nuri sjutra u medžlis pred pašalare i bejlere; pa onda snahi nal'ne sve sedefom išarane, pa zrcalo pravi čisti biljur, a ram od fildiša, pa ovo, pa ono. A Mejrem-hanuma ište i ona da dâ berđuzar, ama nema što. Što god bješe u što god mogaše da bude, a spremio Imer-beg od svoje strane.

Najzad diže se Mejrem-hanume da pazari berđuzare i to baš takve, kakvima se Imer-beg nije dosjetio. Nađe u Marka kujundžije jedan cigarluk, čist đamiš, pa s pet merdžana okićen, dva merdžana crvena pa u srijedi mavija, te opet dva crvena. Bez kilibara, pa ima mu cigarluku četrdeset devet drama. To berđuzar za mladoženju, a za nevjestu, za Hajriju, što će i kako će. Idi od maze do maze; od ćepenka do ćepenka; te u kujundžije, te u toavdžije, te u terzije, te u basmadžije, aja, ništ' da nađe što bi joj oko zadržalo. Najzad u Sejit-age nađe nešto baš kao što treba i valja. Nađe bešik, kakvoga još nije bilo u našoj kasabi. Izrezan od orahovog drveta a okićen sedefom, te da oko ne odvojiš od njega. E, pa kud ljepši berđuzar za snahu.

A kad Mejrem-hanuma dotrča doma sva srećna, te da se pohvali Imer-begu kako je našla baš što je najbolje, nasmija se Imer-beg, pa joj veli:

– Našao sam ja to; mislio sam ja to uzeti, ama rekoh, nije mu vakat. Nije za Nuriju cigarluk, niti za Hajriju bešik! Već ti to, hanume, nemoj djeci ni davati. Zatvori cigarluk u dolap,[76] a bešik popni na tavan.

– Pa zar da ja ne učinim bakšiš?

– Inšalah da i tvome bakšišu dođe vijeme!

Te istina tako i bi. Eno ga i sad u dolapu lijep, od srme a merdžanom okićen cigarluk, a eno ga na tavanu bešik od tvrdog orahovog drveta sedefom okićen.

Nuri i Hajrije igraju igre, šoraju se fesom, prave topke od čohe i od kudjeljice; pokupe ćeramide, te Nuri od njih naredi dućan na direku kraj plota, uzme dva kapka od ćibrita, te končićima napravi terazije, nabere sitne šljunke, te mu to dramovi, a espap mu al-biber od ispucana crijepa i lišće od đula i jezgra od oraha. A Hajrije igra se hanume; pokrije se feredžom i razapne čad'r, a od tvrde hartije nasiječe okrugle pare, velike i male i ide u čaršiju, pa svrati kao bajagi u ovaj, te u onaj dućan, te najzad pazari u „Nuri-efendije", jer on najjeftinije daje.

A sunce toplo sija i lejlek na čenaru uznosi kljun uvis a rastresa krila, i gugutke na krovu tiho, meko guguču i miluju se... a pod čenarom na dušeku, leškari Imer-beg, te mu kod nogu klokoće bijel dim u nargilu, a pod doksatom sjedi uz razboj Mejrem-hanume i brdilo lupka ravnomjerno, a mečak zvrji kroz žice, te vratilo s dana na dan deblja.

Tako se gone dan s danom, pa se i godine pogoniše. Prođe jedna, pa druga, a onda treća, pa četvrta. A kad se navrši četvrta nastade, bome, i peta.

A jednoga dana, baš bješe Imer-beg u džamiji te se zadrža niz čaršiju. Mejrem-hanume zabavila se nešto oko posla u kući, a djeca se igraju u bašti. Dok će tek Hajrije doći ljuta i preljuta, upalili joj se obraščići a očice joj dršču i suze.

– Što je, kz'm? – pita Mejrem-hanume.

– Neću više da se igram sa Nurijom... r'suz[77] je da ga nema!

– Što, mori, što? – pita opet Mejrem-hanume.

– Evo... iscijepao mi je i feredžu...

– Ama kako to?

– Sramota mi je i da ti kažem.

– Ama kazuj, kz'm, što je?

– Ja pazarim u njega; uzela za tri groša sapuna od đula i za groš al-bibera, pa onda... pa mu dam veliku paru, medžediju, a kao tražim kusur, pa... tražim kusur...

– A on? – pita radoznalo Mejrem-hanume.

– A on veli: „Nema"!

– A ti?

– A ja neću iz dućana... ištem moj kusur, a on veli... kaže: „Jel' hoćeš kusur, e, evo ti kusur!"

– Pa šta učini?

– Pa mi skide feredžu, i... evo ovdje je iscijepao...

– Ama što skide r’suz? – pita još Mejrem-hanume.

– Tako... veli: „Evo ti kusur!“

Nasmija se Mejrem-hanuma, ama se nasmija od sveg srca, slatko, zadovoljno, pa uze te ižljubi snahu, ižljubi joj oba oka, pa joj veli:

– Znaš što je; kad si davudžija[78] a ti čuj i karar: idi mu u dućan, te mu iscijepaj mintan pa i ti njega poljubi!

Pa tako i bi.

A kad Imer-beg sleže iz čaršije ima što i vidjeti. Tamo pod čenarom, na njegov dušek sjeo Nurija pa slatko pije cigaru iz velikoga srmali cigarluka, okićenog merdžanima, a na doksatu Mejrem-hanume skinula s tavana bešik, pa tipom briše s njega prah, što je pet godina padao, a lejlek na čenaru veselo klepeće kljunom, a gugutke na krovu guguču visokim, nestašnim glasom, a sunce toplo sja, ljupko i toplo kao kad Alah hoće da svojom milošću zgrije svijet.

– Što je to? – pita Imer-beg hanumu, a usne mu se smiješe i oči mu se smiješe i čelo mu veselo.

– I mome berđuzaru i mome bakšišu dođe vakat! – odgovara ponosito i veselo Mejrem-hanume.

Džarije

[79]

– Imaš hak, hanume, da damo jednu oku zejtina u derviševo teće! – veli Halil-efendija, pa dosrka još ono malo kafe, što mu zaostalo u fildžanu.

– Da damo i dvije, efend'm, i dvije oke; neka stigne da jedno kandilo za cio Ramazan gori od našeg zejtina. Belki, pogledaće nas alah!

– Inšalah! – dodaje Halil-efendija i promijeni noge na sidžadetu, koje je razastro pod velikim orahom u bahči, gdje su najradije on i Hatuš-hanume sjedili.

A koliko su puta oni isti muhabet vodili, pa davali zejtin i džamijama i hlebac apsenicima. Nije bilo siromaha kojem nijesu udijelili pa, već ni pse Halil-efendija nije zaboravljao. „I oni su siromasi!", veli on, pa svako jutro kad izađe na kapidžik da ide u ućumat, svrati kod Živka furundžije, uzme za metalik hljeba pa stane na ćoš', pod beledijski fenjer, gdje se najviše gladni psi zbiraju i dijeli im svakom po zalogaj, dva.

A sve to, neće li se alah smilovati te da im da djece.

Ima već jedanaest godina kako je Halil-efendija oženjen i sve im je u kući taman i rahat. Hatuš-hanume ga pazi, čuva, voli ga, a tako i on nju. Da nije to, žalio bi na nju što djece nemaju. On je mejmur[80] u ućumatu, tasildar je, te ima četiri stotine groša na mjesec. A ima svoju kuću, pa to mu je taman da lijepo živi. I kakav bi to bio život, da je samo ta želja da mu se ispuni, da ima poroda. A Hatuš-hanume je još više žalila, što joj bog nije dao djece te da efendiju još srećnijim učini. I šta nije radila sirota Hatuš-hanume; i 'odila u vračare, i pila iljače, i uzimala amajlije od 'odže, pa i od popa hrišćanskog, i nosila pod srcem u svilenoj kesici zemlju s groba iz Musine tekije, i već sve što je čula i što su joj kazali, pa opet sve ne pomaže. Vidi se, sâm Alah nije htio da im da poroda, pa to je Halil-efendiju još više boljelo.

Jošte prve godine, kad Halil uze Hatuš-hanumu, sjedio je on pokoji put dugo pod noć sa svojom majkom (koja poslije umrije), pa su razgovarali o dječici, što će ih

Halil-efendija imati. Bio je izabrao i imena: ako bude muško, daće mu ime Hudaverd, a ako bude djevojče, daće mu ime Emetuš. Ta mu se imena svidjela, pa je već i sanjao djecu kako ih tim imenom doziva. Hudaverdi će ići u mejteb pa, kad svrši ruždije, poslaće ga u Stambol u zabitsku školu. Neka bude zabit, pa kad stigne do bimbaše, biće bej, Hudaverdi-bej, jer to ime nekako i ne liči uz aga ili uz efendija. Poslije, kao zabit, cara će služiti, može i u carske saraje stići; može i paša postati, pa se čuti i vidjeti po svoj carevini kao golem čovjek...

Tako su sanjali Halil-efendija i njegova majka, ali majka mu umrije s tim željama, a Halil-efendija već davno prestao sanjati, i gotovo se pomirio s tim da nikad neće ni imati djece.

Jedanput tako opet ujutru sjedi on na maloj tronožnoj stoličici, pod onim orahom u bahči, a Hatuš-hanume nosi mu kafu, pa kad mu prisluži, sjede i ona na jedan ćoš' od leje, a prema njemu te da mu priča što je snila. Oni su već odavno svikli da jedno drugom pričaju svaki san, koji bi se mogao makar kako tako protumačiti time da će dobiti djece. Tim su se snovima i tumačenjima zadugo tješili.

– Efend'm – kazuje Hatuš-hanuma svoj san – kao neko veselje, đimbiš, svadba li što li, ne znam da ti kažem... Udara goč i garneta[81] negdje daleko u mahale... a ja kao uzjahala konja, te kao idem i ja u svatove, a i ne znam čiji su. Pitam, kažu: „Halil-efendija se ženi, uzima udovicu s djetetom; neće više da uzima djevojku, pa hoće li imati dijete neće li, nego hoće gotovo dijete...", a ja kao i ne znam da si ti moj muž.

Halil-efendija zamišljeno gleda u hanumu, pa pola je samo sluša, a pola se dao za mislima. Odavna je on već izgubio vjeru i u snove.

– A da si znala otkud da se to tvoj muž ženi, od ks'knluka bi se probudila u pola sna – dodade zatim u šali Halil-efendija, kad hanume dovrši svoj san.

– Ne bih, dina mi... a što?

Halil-efendija se diže, skupi u kutiju cigariće, što ih je od jutros jednako gradio, da u ućumatu ima az'r,[82] pa ode, a hanuma ga isprati, do kapidžika.

Ali hanume se vrati opet u bahču, sjede na onu stoličicu, na kojoj je efendija sjedio, pa se nešto zamisli. Ono dvije-tri riječi što joj je progovorio efendija, kad mu je ispričala san, iako nijesu bile ne znam što, već obična šala, opet njoj baciše

jednu misao u glavu, misao, koja joj dosad nikad nije dolazila na pamet. I spremala je po kući, i otrčala je kroz kapidžik u komšike na kafu i prilegla je malo oko podne na doksat da preleži dok ne prođe sunce, ali se te misli nije mogla oprostiti. Pila je cigaru za cigarom, pa obrtala stvar ovako i onako, te najposlije kao da je smislila, kao da se riješila.

Pred akšam, kad začula Halil-efendiju na kapidžik, ona ga veselo dočeka, pa mu ne dade ni da se odmori, već samo što skide na doksatu kondure, a ona mu dade papuče, pa veli:

– Efend'm, hajd' slegni u bahču, hoću nešto da ti kažem.

Sunce već zašlo za krov susjedne kuće, prostrla se hladovina po svoj bahči, leje tek zalivene svježom vodom, mirišu vlagom, a cvijet, okvašen, spustio glavicu pa mu se cijede kapljice sa šarenoga lica. Miris jorgovana, kojega džbun zahvatio cijelu jednu stranu kraj plota, nadmašio snagom sve ostale. Halil-efendija sjede opet na onu tronožnu stoličicu pod orahom, pa kako se tek izvukao iz ućumata, snažno udiše večernji vazduh baštenski te i ne sluša toliko ozbiljno Hatuš-hanumu, koja tu kraj njega čučnula pa ono što hoće da kaže i što je cio dan smišljala, počela izdaleka, izdaleka kazivati.

– Eto – dodade Hatuš-hanume, pošto mu je govorila o sebi, o njemu, o k'smetu – eto, drugo čare nema. Mi smo bili dosta muž i žena. Alah nije htio da nas obraduje... da učinimo arhetl'k[83] da budemo brat i sestra, od danas pa do strašnoga suda, a ja da ti nađem ženu... Oženi se, te izrodi djecu a niko ih neće bolje očuvati nego ja, pa...

Ona je htjela još da govori ali Halil, koji najprije nije toliko slušao, okrete sad tek glavu svojoj hanumi i pogleda joj u oči.

– Mislio sam ja i to, Hatuše – reče mirno i podavi nogu poda se, pa se malo ućuta. – Mislio sam ja i to, ali... nedajbože da se ja od tebe odvajam... ne mogu ja bez tebe...

– I nećeš, efend'm, biti bez mene; pravićemo ahretl'k, ostaću ti u kući... A ko bi ti i pazio djecu?

Halil-efendija je dohvati za ruku, pa je privuče bliže i pomilova po obrazu.

– Ne mogu! Ne bih mogao ja zadržati se, da ne učinim grehotu pred alahom. Zar

ti da mi budeš sestra, pa da učinim grehotu!

Kad ju je pomilovao, te zasjaše joj se oči, i sama Hatuš-hanuma vidje da ni ona ne bi mogla ostati uvijek sestra, te u duši brže-bolje odustade od svog predloga, ali ne htjede da to Halil-efendija osjeti.

A od toga časa Halil-efendija još je više volio svoju hanumu, koja je to već i svojom ljepotom zasluživala. Da nije bilo te ljepote, s koje je Hatuš-hanuma u svoj kasabi bila čuvena, možda bi se Halil-efendija i prelomio na njen predlog.

Ali, ako nije tad htio uzeti drugu ženu, s kojom bi mu alah dao djece, on je potad razmišljao često o tom. I ovako se domislio: uzeo bi još jednu ženu, a sa Hatušom da ne pravi arhetluk, već da mu i ona ostane žena. Ama i to bi učinio kad bi našao ružnu ženu, koja ga ne bi odvojila od Hatuš-hanume i na koju Hatuš-hanume ne bi ks'kndisala, te da mu Hatuše ostane uvijek mila, nju da ljubi i miluje, a od druge žene samo djecu da dobije.

A jedanput se desi nešto što taman dobro dođe. Muhasebedžija[84] premješta se, ide čak u Anadol za defterdara, pa zove Halil-efendiju, kao tasildara, koji svu kasabu poznaje, a i mlađi mu je, te da mu on zbrine brigu, da mu rasproda iz kuće ono što ne može na tako dalek put nositi. Prodavao je mindere, sandalije, mangale, ogledala i sve drugo što nije za put. I sâm Halil-efendija kupio je sebi štošta sitnije. Prodavalo se mnogo dana i svako veče Halil-efendija predavao je defterdar-begu espap i novac. Jedanput tako uveče veli mu defterdar:

– Ništa mi nije fajda, imam veliki borč a dalek je put. Bi li ti meni, Halil-efendi, mogao još za nešto naći mušteriju?

– Efend'm...?

– Imam jednu džariju, mlada je, nije baš mnogo lijepa, ama mlada je još. Neću da je vodim, prodao bih i nju...

– Efend'm, nijesi pitao pašalare?

– Pitao sam, neće.

– Da vidim, belki će se naći neko.

– Gledaj, gledaj, Halil-efendi!

– Za koliko bi je dao, bej-efendi?

– Iskaj 40, ama spusti i na 30 zlatnih lira.[85] Zna i raditi, mome haremu ona je izmet činila.

– Da vidim!

Kad Halil-efendi pođe, defterdar ga još jedanput viknu:

– Znaš što, makar i do 25 lira neka bude, toliko sam je ja kupio.

Halil-efendi ode pravo kući, te kad su bili za večerom, razgovaraj ovo i ono s Hatuš-hanumom pa joj i to pripovjedi kako defterdar prodaje džarije. Pa tek što dovrši riječ a Hatuš-hanume:

– Znaš šta, efend'm, da je kupiš ti. Ti, niko drugi.

Halil-efendija se nasmija.

– Što zboriš tako ludo? Šta će meni?

– Što će ti?! Uzmi je, uzmi, ja ti kažem uzmi je!

– Peki, i kad bih je uzeo, a gdje su mi pare?

– Da nađemo, efend'm.

– Pa onda, šta će čaršija kazati? Halil-efendi četiri stotine groša ajluk a kupuje džarije.

– A ako ti ona dâ djecu?

Halil-efendija se čisto trže kod ovih riječi, pogleda u hanumu pa se zamisli, zamisli se duboko. I kad su legli da spiju, svako za se, ali su jedno isto mislili dugo i dugo pod noć. Halil-efendi čak se jedanput u noći dizao, te i cigaru pripalio, što nikad dosad nije činio.

A kad se ujutru probudio, te izmio se i uzeo avdes, sio je kao obično pod onaj orah i otpočeo graditi cigariće i slagati ih u kutiju, dok mu stigne kafa. Dok on nije napravio ni tri cigare, a Hatuš-hanume već slazi s doksata i nosi na služavniku veliku čašu studene vode, jedno parče[86] lokuma i dvije kafe. No,

što je danas neobično, na tom služavniku leži još i jedna niza zlatnijeh dukata; dvije tanke niske bisera i jedna igla dijamantom iskićena.

– Šta je to? – pita iznenađeno Halil-efendija.

– To? – čisto se čudi Hjatuš-hanume. – Pa znaš...

– Znam? – Ič ništa ne znam!

– Neću da se kitim... eto... uzmi to... prodaj, jali ostavi amanet u nekog, pa uzmi pare.

– Ama, što će mi?

– Pa... – dodaje Hatuš-hanume. – Kupi defterdar-begovu džariju.

Halil-efendija ne mog' drukčije nego zagrli Hatuš-hanumu te joj ižljubi usta, grlo, čelo, kosu...

* * * * *

To veče u Halil-efendijinoj kući ne bješe ih samo dvoje, već troje. Bila je tu i Zelha, koju je defterdar-beg, za hatar Halil-efendiji, dao za pet lira jeftinije.

Zelha je mlado i slabunjavo djevojče, tek joj je petnaest godina; mala, niska čela, vatrenih kao žar očiju a crne kose. Bila je po ocu Čerkeskinja, a po majci Turkinja. Defterdar-beg ju je kupio još prije nekoliko godina, dok je bila sasvim mlado djevojče, te više da mu služi hanumi kao izmećarka. Kad je dorasla do ovih godina, već ju je i defterdar malo pripazio te je manje radila izmećarske poslove, ali je ipak nije toliko odjenuo, da bi se po tome moglo reći da mu je bila mnogo za srce prirasla. Zato se, valjada, tako lako i riješio da je proda. A nije na njoj ni izgubio, za dvadeset lira je kupio a za toliko je i dao Halil-efendiji.

Hatuš-hanume je lijepo primila, kao sestru. Radovala joj se čak iako joj ona, kao džarije, može samo izmećarka biti. Pa i Zelha, koliko je prvog dana bila malo i stidna i neumješna, drugog, trećeg i ostalih dana savi se oko Hatuš-hanume, kao

oko svoga rođenog.

Pa prođoše i nekoliko mjeseci, kako ona u kući, i dani teku lijepo i mirno, kao i do sada. Samo sad ujutru i uveče, tamo pod orahom, sjede barabar[87] Halil-efendija i Hatuš-hanume a Zelha ih služi kafom. Pa Zelha je i sve drugo uzela na se; ona ih poliva ibrikom, kad se miju; ona stavlja sofru, ona stere dušeke.

Halil-efendija, kao i prije, voli Hatuš-hanumu i ne odvaja očiju od nje. Zelhu i ne pazi, i ne bi ni oči okrenuo na nju, da ga sama hanuma koji put ne opomene.

A jednog večera, pred akšam, kad će Halil-efendija iz ućumata doći, stala Hatuš-hanume već pola sata ranije kod kapidžika, pa sve osluhuje, kad će mu korake čuti. Pa nešto vesela u licu; veselo joj igraju oči, ne može ni da stoji mirno, već čas izvuče nogu iz nal’ne, a čas je uvuče i jednako gvirka na rupu od kapidžika.

Kad eto ti Halil-efendije, poznaje mu korak izdaleka, pa i ne čeka da se kapidžik čestito otvori, već ga hvata za ruku.

– Efend’m, šta ćeš bakšiš da mi daš?

– Ama zašto? – pita iznenađen Halil-efendija.

– Neću, neću prazne ruke da mi uđeš u kuću. Idi u čaršiju pa mi kupi jedan mafez.[88]

– Mafez? – pita Halil-efendija, a usijale mu se oči od radosti koju sluti.

– Stambolski, s ojmama! Idi brže, a ja ću te čekati ovdje na kapidžiku.

Halil-efendija zadovoljno vrti glavom, smiješi se i dodaje:

– Peki, peki! – te se obrće i odlazi u čaršiju.

Hatuš-hanume čeka, ne mrda od kapidžika. Ama prošlo pet, prošlo deset dekika, prošlo i čerek sata, a ona čeka, te ga dočeka.

– E, evo ti mafez! – veli Halil-efendija kad uđe u kapidžik i dade joj zavijutak u hartiji, a nestrpljivo očekuje novost za koju je kaparu već dao.

– Nije meni ovaj mafez, nego... nosi Zelhi...

– Jel’ istina, dina ti?! – pita radosno Halil-efendija, a vidiš kako mu se usne stegle a suze mu naišle na oči.

– Istina je!

Halil-efendija pogleda zahvalno na nebo; diže ruke uvis, te nekako nerazgovjetno izgovori:

– Alah... ko će kao alah... alah! – te otrča u kuću, a Hatuš-hanume za njim.

A potad Zelha nešto manje radi po kući, ne da joj Hatuš-hanume. Pa i bolje je odjevena. A Halil-efendija ide ponosnim čelom kroz čaršiju, rebri se i gleda visoko, te se u dućanu Šaban-efendijinom jedanput i sâm miftija[89] pred tolikim begovima zapita:

– Što li je ovom, te je toliko podigao glavu?

A kad već prođe još neki mjesec i rodi se Zelhi dijete, pa još muško, e čuda od Halil-efendije. Tijesna mu kasaba, a uski sokaci. Pa onda i ljudi mu čudni; on im priča da je otac, da ima muško čedo, a oni mu požele hair, ama nema da se onako raduju, kao on, nema da se zaplaču ili da se zadovoljno smiju ili da se zahvaljuju alahu, kao on.

Pa onda bakšiš, koliki je bakšiš odnio Zelhi i ljubio je, ljubio joj kosu, čelo, oči, usta, obraze i grlo. Pa onda se okrenuo Hatuš-hanumi, te i nju ljubio, ljubio i grlio. Cio svijet da mu je, on bi ga grlio i ljubio. A nije zaboravio i u džamiju otrčati onoga sata; nije zaboravio i sirotinji udijeliti; pa i onim psima na ćošku kod beledijskog fenjera kupio je sad za osam metalika hljeba.

Pa što se on radovao, ali Hatuš-hanume! Nosila ono dijete, ljubila ga, pjevala mu... I kad bi se dijete zaplakalo, njoj to slađe bilo sad slušati no što je ranije slušala u bahči, kad suton padne, pjesmu bilbilovu. Ona je baš voljela da dijete plače; kad ćuti, mrtva joj kuća, a kad plače, puna kuća, puna razgovora za kojim je ta kuća tako dugo čeznula.

Halil-efendi ga nazvao, dabome, Hudaverdi, a Hatuš-hanume mu dala od milosti ime Paša i tako ga je zvala, pa svi poslije uz nju pristali.

I Zelha se radovala, ali njena je radost bila radost matere, ona druge radosti nije poznavala.

I tako u Halil-efendijinu kuću uljeze život, i snovi koje je nekad sanjao dobiše opet maha. A što da ne, kad sad već nijesu naprazno. Eto, on ima dijete, ima sina, pa dao mu je i ime koje je htio. Sad još da ga alah podrži i poživi, pa da izraste i knjigu izuči te da stane zabit, pa beg, pa paša, te da služi cara, da car zna za njegovo ime, te i za ime njegovog oca, Halil-efendije. Neće on tada biti tasildar s četiri stotine groša, otići će u Stambol. Tamo će Hudaverdi-paša imati svoj saraj, pa tu će on s Hatuš-hanumom gledati kuću, jer Hudaverdi-paša ne može ta sitna posla gledati, on će služiti cara, on će s njim razgovarati i carske, goleme rabote svršavati.

A dok je on tako sanjao, sanjala je i sirota Zelha jedan san, ali san, koji nije imala kome a i nije smjela ispovjediti. Ona je džarije, sirotica, nju kupuju i prodaju. Sad je već i kroz druge ruke prošla, a ko zna šta je još čeka; nju mogu i otjerati i otpustiti i prodati. Ali sad, sad je ona dala svome gospodaru muško čedo i poklonila mu toliku radost, pa zar je pravo da ostane i dalje džarije? Zar nije pravo da je Halil-efendija uzme za ženu[90] pored Hatuš-hanume, jer rijetko je to da ko nije tako učinio sa svojom džarijom, kad je s njom dijete dobio. A da li će Halil-efendi tako učiniti? Eto, to premišlja Zelha, premišlja i danju i noću.

A Paša, Hudaverdi-paša, raste bome. Svučeš mu gaće, kad mu ih po drugi put obučeš a već mu tijesne. Pa onda ona glava, ta nije glava nego glavurda; vidiš, rodilo se da bude paša. A oči mu lijepe, oči Zelhine, a drugo na njemu sve Halil-efendijino. Hatuš-hanume kad hoće efendiji da napravi ćef, a ona mu samo to priča.

– Efend’m, usta, čelo, nos, sve, sve, sve tvoje!

Pa onda Paša pašinski je i živio. Ne znaš ko ga više njeguje, Zelha ili Hatuš-hanume; čisto se otimaju koja će ga poviti a koja mu što dodati. I ove dvije žene, ako nijesu ni za časak bile sebične kad im je trebalo dijeliti ljubav jednoga čovjeka, gotovo su bile sebične kad je bilo da prisvoje ljubav ovoga djeteta. Bilo je časova kad je Zelha toga radi i uzdahnula. Uspavljujući koji put Pašu i ljubeći ga, šaputala mu je jadna:

– Tebe mi otimaju, ti si njihov... a tvoja majka još je džarije!

Pa prošlo bome i godina i dvije i tri. I Paša hodi, trči, zbori, zna ti i neke marifete,[91] zna napraviti temena i šta ti ne zna. A svi za njim trče, paze da ga ne ogrebe trn, da ga ne očeše ekser, da ne padne.

Pa tako raste Paša, raste, te doraste i za mejtebe. Opet jedna, dvije, tri godine, te Paša izuči pismo, izuči i ruždije dvije godine, te stao čitav momčić od dvanaest godina.

Dvanaest godina, nije to šala; Halil-efendija već natovario godine na leđa; Hatuš-hanume još uvijek lijepa i ponosna, no već stala zrela žena, ali od Zelhe, od one slabunjave i sirote djevojčice, koja je u šesnaestoj godini rodila Halil-efendiji dijete, izrasla je sad prekrasna ljepotica. Razvila se, osnažila, ispunila se; nabujala joj kosa, nabujale grudi, obrazi osvježili, a oči, one vatrene kao žar oči, što su i od prije Zelhu krasile, sad su tek žegle, sad su tek dobile pravu snagu, kao ono žeravica kad se u plamen razbukti.

Da li je to Zelhina ljepota koja čini te je Halil-efendija od neko doba brižan i sumoran? Briga mu pritisla čelo te mu i glavu obara, a on ju je tako visoko nosio otkako je sina imao. Teško da je njena ljepota to, jer on je i sad još volio samo Hatuš-hanumu, koja je i lijepa, no koja je sve svoje srce poklonila Paši, te time ponovo zarobila Halil-efendiju.

Da li su možda godine, koje ga brinu? A što bi ga i one brinule; nije toliko star da neće moći (samo ako bude alahu po volji) dočekati da vidi svoga Pašu, kako je dorastao da cara posluži; kako se uzdigao visoko, sjeo caru uz koljeno i pronio Halil-efendijino ime kroz svih sedam carevina.

Brine a ne kazuje brige.

Jednom tako pred akšam, sjede na doksatu on, Hatuš-hanume i Zelha. Zelha prinijela mangal i fildžane pa klekla kraj mangala, te naslužuje efendiji i hanumi kafu, a kad joj Halil-efendija da izin,[92] uzme i sebi jednu. Paša napolju, pred kućom, sakupio ababe te digli tamo dževu koliko ih grlo podnosi.

Hatuš-hanume srče svoj fildžan, a ispod oka mjeri Halil-efendiju. Vidi ona nešto jest kod njega, ali ne može nikako da namjeri kako da se zapita. A kad Halil-efendija ispuši cigaru, te uze perce da nešto pročisti cigarluk, naže mu se Hatuš-hanume bliže, te poče:

– Efend’m, nismo li i veće gajle dijelili; zašto kriješ od mene ono što ti na čelu piše, a što ti dušu muči?!

Halil-efendija je pogleda milo, ali tim pogledom ujedno reče da mu se ne kazuje što bi imao kaz’ti.

– Ili... – nastavi tiho Hatuš-hanume, a Halil-efendija manu rukom da presiječe taj muhabet.

Hatuš-hanume zaćuta, a Zelha, koja razumede da je to neki muhabet koji možda ona ne treba čuti izmače se i ode nekom poslu.

Halil-efendija ne sačeka da ga hanuma još jednom zapita, već razmanu rukama, huknu, pa, vadeći iz džepa kutiju s duvanom, poče tiho, čisto šapćući:

– Dok nijesam dobio sina, to mi je bilo najveće gajle... Mislio sam, ako mi ga alah da, samo ću srećne dane imati...

Hanuma ga gleda u oči, a i ne pokušava da ga prekine.

– Mislio sam, samo ću srećne dane brojati! – ponovi Halil.

– A što da ih ne brojiš, efend'm? Dao nam je alah koliko nam treba; u kući nam je mir i ljubav i zdravlje... Paša nam je dobar kao gugutka, a zdrav kao što alah hoće, kad hoće... Što ćeš više?

– To je ono! – uzdahnu Halil. – Ja bi' htio više. Vidiš, Paša je svršio ovdje mejtebe, svršio i ruždije, pa... ti znaš moj merak... hoću da ga pošljem u harbije-mejtebe u Stambol... moram tamo da ga pošljem, a nemam... znaš da nemam!

Hanume se zamisli. Što je imala nakita ona je već dala da se Zelha kupi, drugog nema, a da ima dala bi i to.

– Ostavi, efend'm, taj merak. Kad se ne može! Biće Paša srećan i bez harbije-mejteba – dodade hanuma tiho, tek koliko da pokuša utješiti efendiju.

– I može on biti srećan, ali neću ja biti srećan! Taj me je merak sveg obuzeo. Toliko je godina, hanume, kako ja to mislim; ne biva da sad zaboravim! – odgovori Halil bono i baci do pola ispušenu cigaru u cvijeće a odmah izvadi drugu da pripali.

– Pa... treba li mnogo para, efend'm?

– Treba... deset lira na godinu, četrdeset lira za četiri godine i baška[93] drugi mastraf...

– Mnogo! – dodade Hatuš-hanume.

Halil-efendija zaćuta, dugo zaćuta, pa se onda diže sa svoje klupice, manu rukom, te pođe dodajući:

– Eto ti, sad znaš...! – te izađe kroz kapidžik i ode u čaršiju.

Poslije već nijesu Halil i hanuma o tome nikad govorili. Kad bi koji put i spazila hanuma da je Halil zamišljen, a ona bi mu pričala mnogo drugih stvari da samo zaboravi gajle.

A jedanput, poslije mnogo dana, kad dođe Halil pred akšam kući, mrdnu nešto očima na Hatuš-hanumu da pođe za njim u odaju. Tu sjede na minder, pa i fes zaturi koliko mu se zagrijalo čelo, a hanuma sjede na malu sandaliju kraj mindera, te da čeka šta će to tako važno biti.

S Halilovog lica ne možeš pročitati ni da li je što dobro jali loše, što će reći. A ćuti, dugo ćuti, te jedva najzad poče:

– Našao sam pare! – reče najedanput.

– Alahu neka je hvala za sve! – dodade Hatuš-hanume, a licem joj sinu radost pregolema.

– Što me ne pitaš kako? – dodade malo zlovoljno Halil-efendija.

– A šta da te pitam, efend’m, ti znaš. Kako si ti naredio, tako je dobro!

Halil zaćuta, misleći valjda da li da kaže.

– Došao je nov paša! – poče zatim. – Ćurd[94] a Stambolija, zenđil... ima velik harem... pa...

Hatuše ga pogleda dobro u oči, no on polako, tiho nastavi:

– Pa... čuo da je u mene lijepa džarije... iska da je kupi... nudi mi pedeset lira...

Hatuš-hanume se zamisli, nasloni glavu na ruku, pa se dugo, dugo zamisli. Žao joj bijaše Zelhe, što se naučila na nju i što je Zelha bila dobra, al’... što će joj loše biti, ona je džarije te džarije, bolje joj je biti u paše no u tasildara, a poslije...

više je Hatušu boljela briga Halilova i sreća Pašina.

– Šta kažeš, hanume? – poče opet Halil, pošto vidje da se Hatuše dugo zamislila i ne odgovara.

Hanuma diže glavu te tihim, neodlučnim glasom dodade:

– Ja kažem... da je damo!

– Jel’ kažeš i ti?

– Pa, efend’m... ako je da tebe prođe gajle... ako je za Pašinu sreću...!

To je bio sav razgovor, a sutra na podne, kad se Halil vrati kući, saopšti hanumi da je primio kaparu i da će poslijepodne, kad preda džariju, primiti i sve ostalo.

Hatuš-hanume pozva u svoju odaju Zelhu, namjesti da sjedne kraj nje na sidžade te joj poče polako razlagati kako su se ona i efendija zbrinuli za njenu sreću – prodali su je u pašinski harem. Nijesu to učinili novca radi, ona im je dobra, i ne bi je nikad novca radi davali, već eto za sreću opet njenog djeteta, jer tim novcem oni će školovati malog Pašu, njihovog Pašu, poslaće ga u Stambol, te da bude veliki i srećan čovjek.

Mada je Zelha džarije, mada je to sudbina s kojom bi ona trebala da je izmirena, ukaza joj se ipak jedna teška suza u oku, ali morade hanumu poljubiti u ruku, pa tek kad ode u svoju odaju, a ona zari glavu u dušeke i teško stade naricati.

Poslije dugog plakanja diže se te stade s ovog i onog kraja kupiti svoje haljine i vezivati ih u bohču. Utom dođe i Paša, koga je toliko tražila; ona ga zovnu, zatvori za njim vrata, pa ga pritište na grudi i stade kao nad mrtvim naricati. Dijete se unezvjerilo pa je gleda što joj je, ali ga ona i dalje ljubi, ljubi mu kosu, oči, obraze, vrat, grudi, ruku, ljubi ga, jer on odista za nju umire.

– Što ti je? – pita je Paša.

– Mene su prodali, sine, prodali su me... a ti ostaješ, ti si njihov, ti ćeš s tim parama, što će oni za pazar dobiti, ići u Stambol... majka te nikad, nikad više neće vidjeti... neće ni čuti za tebe... Ja sam im trebala samo da te rodim... Sad im ne trebam... sad im trebaju pare, pa su me prodali...! – Tako je jecala bijedna žena, pa je čupala kosu, kršila prste ili ih čvrsto obavila oko maloga Paše i stegla

ga na grudi, kao davljenik, kao lavica svoje lavče, na koje lovac pušku naperio.

A dijete, ne razumijevajući šta se sve to zbiva, pokušavalo je čak i da joj se otme iz zagrljaja. Kad bi ga ona samo pustila!

Uzela je i makaze te mu isjekla malo kose; metla je u svoju bohču, i jednu njegovu papučicu, i jedan njegov stari fes, i jedan mali mintančić.

I Halil i Hatuše slušali su njenu pisku, pa su i sami plakali. Žao im bilo dobre Zelhe i njenih bolova, pa je nijesu htjeli ni uznemiravati, već pustili neka se isplače.

Utom već stadoše i kola pred vratima, a tada Halil nije imao gdje, već dođe na prag Zelhine odaje.

– Zelha! – viknu je.

Ona mirno podiže glavu i pogleda ga pokornim pogledom, kao što rob gleda gospodara.

– Zelha – veli joj Halil – ostavi se plača. K'smet je, valjada, takav bio. Možda je za tvoju sreću i za sreću tvoga djeteta. Bila si nam dobra i, da nije bilo nužde, ne bi te davali, ali... eto, moralo je biti...!

– Hvala, efend'm – odgovori mirno Zelha i priđe te mu poljubi skut od kaputa.

– Eto, kola čekaju! – dodade Halil-efendija više tronuto no mirno.

– Haz'r sam, efend'm – odgovori Zelha, pa se diže i uze sobom bohču.

I Halilu i hanumi poljubi ponizno ruku i skute od haljine i uze alal.[95] Ne okrete se više dijete pogledati. Ona ga je oplakala, ona ga je sahranila i nije imala snage više da ga pogleda.

Samo kad dođe na prag kućni, ona pade na koljena te lijući suze cjeliva prag, a zatim se okrete Halilu i Hatuši, te dodade:

– Čuvajte ga...!

* * * * *

A nekoliko dana zatim, u onim vatrenim kolima, što su spustila čitav oblak dima na poljanu kroz koju prolijeću, sjedio je već mali Paša, Hudaverdi-paša, na svom putu za Stambol.

A iza rešetaka bogatoga pašinoga harema, tužno je gledala u nebo mlada i lijepa Čerkeskinja, koja se tješila još jednom jedinom nadom:

– On će možda postati čovjek, veliki čovjek. Imaće para, pa će se valjada tada sjetiti i svoje majke. Otkupiće me on tada ako me samo nađe. Onda ću i onako biti vrlo jeftina, jer ću već biti stara...!

Bedelj

U Baždar-mahali, ispod onog čenara kod kojega se dijele sokaci, a u onoj malenoj kućici, što leži onako usamljena, iza dugačkog zida Remzi-begove bahče, sjedi Etem i njegova mlada hanuma Nadžije. Kućica oniska, spolja bez pendžera i blatom olijepljena, a unutra jedva tri aršina bahče, ako i toliko ima. Nema više nego jedna odaja, i pred njom mutvak,[96] i pred mutvakom široka streja, oslonjena na tri direka, tek koliko da se ima pred kućom malo hlada.

Sirotinjska kuća, pa sirotinjska i kirija, šes'et groša na godinu; pa i to Etem nije platio, nego ostao dužan. Ne bi njemu ni bilo do kuće, niti ju je imao odaklen plaćati, ali se ženio te je ženu valjalo gdjegod i dovesti. I Etem i Nadžije su puste sirote, ama su se zamilovali. A mladi su, pa uz pomoć alahovu, valjada će ovako zajednički bolje proći, a ako ne, ono će zajednički sirotovati i opet ljubiti se.

Etem radi u nekog terzije, te nema više nego četiri groša na dan i to kad ima posla. A ne radi na dućanu, no donosi posao kući svojoj. Tako donese pogdjekad kakav jelečić, jali čakšire, jali dizluke, da ih gajtanom okiti; te sjedne u sobi na asuru,[97] metne posao na koljena i previje grbaču, pa ne diže glavu od sabaha do akšama.

Mala, niska sobičica, te pendžeri joj samo pedalj visoko od dušeme; po podu prostrte asure, a uza zid naslonjeni svud okolo slamni jastuci, pa onda oko zida police i na njima sanovi i sinije i već sva sirotinja Etemova, i uz jedan zid dolap, te tu ono malo jastuka i jorgana, što ih Nadžije donijela. E, pa tu, na asuri, kraj jednoga pendžera, prekrsti noge Etem, a kraj drugog Nadžije, te i ona plete, ne bi li svojom mukom što zaradila, te da se ima otkud jesti i čime kirija plaćati.

– Ako ti je teško, Nadžije, ostavi rabotu. Neka se ja sâm mučim! – veli joj Etem, pa je gleda u oči onako kako se u sevdahu gleda.

– Zar ti samo da se mučiš? Nije mi teška muka kraj tebe! – veli mu ona, pa ostavlja rabotu te mu se bliži i grli ga svojom lijepom rukom.

– Eto... za ovaj jelek imam uzeti još devet groša, a to nam je dosta za tri dana.

– A poslije? – pita Nadžije.

– Biće još posla...

– Ma ako ne bude?

– Ako je za što više, ali... za toliko, koliko da se jede i kirija plaća, ne brini, Nadžije. Neću i ti da se mučiš! – dodaje odlučno Etem.

– Ama ja hoću u srijedu u hamam,[98] pa mi treba sto para. Eto, taman toliko ću dobiti od komšike za ove čarape...

– E, peki, peki! – dodaje Etem, ama ga do dna duše zabolje što nema ni toliko da svoju ženu pošlje u hamam. Bješe ga malo i stid od žene, jer nema nego mjesec dana kako su se uzeli a prije toga pet godina se voljeli.

– Nego, pravo kažeš! – dodade brzo Nadžije. – I da hoću, ne mogu u hamam. Nemam feredžu; pozajmila sam pa i vratila... ja nemam, pa neću ni moć u hamam.

Etema spopade još veći sram, te obori oči a teško uzdanu:

– Jest, bome, nemaš feredžu... eto, vidiš, i feredžu treba da ti napravim...

– Nemam ni feredžu, ni fistan, ama... kad se ne može ne može, trpićemo! – veli Nadžije.

Etem zaroni glavu još više u posao, pa pošto poduže poćuta i valjada promisli, on tek diže glavu, ostavi jelek na asuru, a iglu zabode u koljeno; izvadi iz pojasa kutiju te stade graditi cigaru, a veli:

– Istina, Nadžije, pošto bi to bilo jedna feredža i jedan fistan, ali... onako... nešto lijepo i dobro... Kad čovjek pravi, treba da pravi nešto dobro, da valja i da traje.

– A što pitaš, alaha ti? – veli Nadžije i smije se.

– Tako! Kaži ti meni... Vidiš, ja kao mislim, da se negdje zamolim, da uzmem nekoliko lira na zajam, pa da te lijepo odjenem... baš onako prema ljepoti tvojoj! – zbori joj on čisto ponosito, kao da ju je već odjenuo.

– Ostavi, dina ti taj laf, kad ne može biti. K’smet nam je, vidiš, da ovako sirotujemo...

– Ama, što ne može biti? – dodaje on kao malo uvrijeđen. – Ja hoću da si mi još ljepša... uzeću pare... platiću makar malo poskupo fajdu[99]... ama znam kako ćeš me poslije još više voljeti...

– A zar te malo volim...? Haj, more, haj! Što ne može biti, zašto da zborimo, te da samo sladimo usta lafom... Kamo prvo da platimo kiriju; pa jesi li sto groša dužan što si svadbu učinio; pa zar nemaš i petnaest groša dužan vergiju; pa imamo u bakala devet groša za kafu i šećer i tri groša za zejtin; pa vidiš da si i ti go; što imaš te čakšire na tebi, to ti je sve...

Etemu se natušti mlado čelo, pritište pola ispušenu cigaru palcem na đon od kondure, te je zagasi; uzdanu zatim duboko, prihvati lijevom rukom jelek a desnom iglu, te previ nanovo grbaču, pa poče raditi i taman dva sata ne diže glavu, niti progovori.

* * * * *

Jednog dana pred akšam, odnio Etem posao što ga dovršio, te da primi pare i da uzme, ako ima jošte posla; pa zadržao se tu večer u čaršiji duže nego što bi on to drugi put. Zabrinula se baš Nadžije, jer evo prošao već i akšam, a tad se čaršija zatvara, te ako je bilo do posla, morao ga je bitisati, a u kafu da je svratio, ne može biti, jer nije njemu nijedna para na odmet. Bar dosad nije nikad svraćao.

Stala Nadžije kod kapidžika i osluhuje, jer hoće da ga tu dočeka, kao što ga svaki put dočekuje.

Voljeli su se oni, kao što se gugutke[100] vole. I u fukare ima srca kao i u zenđina, a gdje ima srca i mladosti, mora biti i sevdaha. A lijepa je Nadžije, te nije ni Etem baš pošljedni. Da je ko znao njenu ljepotu, ne bi ona sad uz Etema sirotovala, ama je niko do Etema ne znadijaše. I otkad bi se, bolan, oni uzeli, ali su sve ostavljali s godine na godinu, dok Etem steče malo para. Pa kad najzad vidje da nikad para neće steći a on reče: „Valjada je pisano da zajedno muku mučimo; ženiću se, pa kako bog da!“

Pa mladi su još, a imaju dosta dana pred sobom, te valjada će se i na njih alah osmjehnuti i drugači im k’smet namijeniti.

Ama samo što ovo danas bi Etemu, te se toliko zadrža. Nadžije još čeka, a ima već poviše nego jedan sat kako čeka. Već i pazvant čuknu jedanput o onaj binjek pred Remzi-begovom kapijom, a to već jedan po akšamu. Jedva se tad za ćoškom začuše koraci Etemovi. Ide veseo, a Nadžije toliko strahovala i šta već nije slutila.

– Što je, more, što učini toliko? – pita ga i ljubi.

– Eh, što je? Što je, da je... ajdemo u kuću! – veli, pa je hvata za bijelu ruku i vodi u kuću.

– Zlo nije? – pita ona, a vidi da zlo nije.

– A što bi zlo bilo... Alah sirotinji ne čini zla, no samo dobra!

Sjedoše na asuru i on je veselo grli, a ona ga samo gleda u oči, sve čeka hoće li joj već pripovjediti štogod. Ali on ćuti, pravi cigaru i puši i ćuti. Jedva poslije progovori, ali mirno, kao da nije maločas onako veseo bio.

– Dina ti, Nadžije, ja te jedaput zapitah, a ti mi ne odgovori: koliko misliš da će koštati jedna feredža i jedan svileni fistan... ama onako, da je nešto lijepo... da je prema tebi...

– Eh, zar ti je još to gajle?[101] – veli mu ona, a srce joj, žensko srce, ipak zaigra veselo; zar dobiće odnekud feredžu i fistan, te i ona će moći izaći u svijet i pokazati koliko je lijepa, kad to dosad niko nije znao.

– Hoću da mi kažeš?

– Ali što da ti kažem, kad ne može ništa biti!

– Eh, onda bar kaži mi pravo, bi li ti bila srećna kod mene, kad bih ti ja to nagradio, bi li me poviše voljela...?

– A da napraviš borč...?

– Jok, nego da zaradim pare, pa da ti nagradim, a?

Ona ne moga’ da se uzdrži, nego joj potekoše dvije suze radosnice, zagrli Etema, pa mu ljubi i obraze i ruku i grudi.

– Jest, Eteme, bila bih srećna...!

A on je u tom času bio srećniji no ona, srećniji no ma ko na svijetu; topio se, uživao je i gordo uznosio glavu, te samo što nije počeo šakom da se pljeska po grudima, te da zbori kao dijete:

– Jest, vidiš, ja, ja to mogu... Ja hoću da si ti srećna kod Etema; ja hoću da se ti ne mučiš kod Etema, pa mogu ja to... a ne da se sramim od svoje žene...! Što treba, treba, kakav bih ja muž bio, kad ne bih mogao toliko zaraditi?!

Bio je kao pijan iako nikad ništa, do vode, ne meće u usta...

* * * * *

A sjutradan, kad ono istina. Ode Etem najprije te plati še’set groša kiriju za cijelu godinu; pa onda plati onih sto groša borča, što je uzeo da učini svadbu i još na tih sto groša dvanaest groša fajde; pa plati muktaru[102] vergiju, što bješe dužan; plati i bakalu ono pedeset groša, te tako sve, ama baš sve isplati. Pa onda ode u Emin-efendije najboljeg tuđara, što iz Stambola donosi basmu; probere basmu lijepu, te ljepše ne može biti i još mor svilu za feredžu. Odreza koliko aršina treba, te kao dijete, ama baš kao dijete, sve skakućući otrča niz čaršiju, pa kući, da učini radost Nadžiji.

A i učinio joj je radost golemu. Kad je otvorio onu basmu i onu mor svilu, a njoj zasjale oči. Nije to nikad ona ponijela, a nije bome ni mnoga druga, jer Etem baš uzeo kao što je kazao; kad se pravi, da se pravi nešto dobro, i da valja i da traje, i još da je lijepo prema Nadžijinoj ljepoti.

Pa nije zaboravio ni čad’r, i još kakav čad’r, mor-ipek, isto kao za feredžu, a ispisan svilenim koncem, te neko cvijeće po njemu, misliš rukom si ga uzabrao pa po čadoru posuo.

I koliko je Nadžije bila srećna! Ta zaboravila na sve drugo, već uzela onaj čad’r,

pod jednim pazuhom, a basmu i svilu pod drugim, pa sve skakuće po bahči i pjeva, te joj sad prvi put bi tijesna kuća. A kad se tako umori, ona otrča Etemu, te ga ljubi i grli i sve plače od radosti.

Etem otrča sam da dovede ženu, koja će srezati i sašiti. A Nadžije joj naručuje da što prije, ama što prije, bude gotovo.

– Može li sjutra u sabah? – pita Nadžije.

– Ne može, hanume, jali sjutra u akšam, jali četvrtak u sabah! – veli žena.

– E, peki, ama da bude!

Pa kad ode žena, a Etem, onako pun ponosa, veli Nadžiji:

– E, deder sad, Nadžije, peci jednu kafu, ama hoću kafu...! Onako... da znam, da sam je od tvoje ruke pio...

Ona brzo ispeče kafu, te metnu i jedan grumen šećera poviše i jednu kašiku kafe poviše, te se učini kafa kakvu Etem davno nije pio.

Sjedoše pod onu streju pred mutvakom, da zajedno ispiju kafu, pa tek sad se Nadžije osjeti malo umirena te jedva se sjeti da zapita ono, što joj prvo bješe na jeziku, ama što zaboravi pitati kad vidje basmu i svilu i čad'r.

– Dina ti, Eteme – veli, a naslonila glavu na njegovo koljeno – kaži mi otkud ti te pare, ako nijesi borč učinio?

– Nijesam borč učinio, već zaradio...! A što će ti da ti kažem... i onako kazaću ti, pa ostavi sad...

– Jok, nego da mi kažeš. Tako ti alaha, da mi kažeš!

– Pa i da ti kažem! – veli Etem, kad dosrka kafu. – Vidiš, sram me bješe od svijeta i od tebe... ali ništa od svijeta, od tebe poviše... da nemam ni feredže da ti napravim... Pa onda... Znao sam, koliko ćeš biti srećna, eh, pa eto! Volim, što sam to doživio, pa... makar ja teglio koliko bilo. Znaš ovog našeg komšije, Remzi-bega, sin... on je imao tri sina, ama jedan umro, te ostala sad dva... pa onaj mlađi, došao mu vakat da ide u askere[103]... pa, ovaj... Remzi-beg zenđin... gdje će on dati sina u askere, te tražio nekog siromaha, da mu plati, da

bude bedelj, da ide za njegovog sina, pa...

– Eteme! – ciknu Nadžije i zagrli ga čvršće.

– Pa... znaš, pogodili smo... pedeset lira, polovinu sad mi dao, a polovinu... poslije četiri godine... Kad odslužim... kad se vratim...

– Eteme, šta si pravio?! – ciknu još jednom Nadžije.

– Ako, ako! – veli on. – Ništa... Samo kad si ti srećna. Šta je to četiri godine, ništa... Imaš oca te u njega ostani. Ostaviću ti i dosta para... Moći ćeš! A kad dođem, imaćemo i onih drugih dvadeset pet lira, pa ćemo lijepo, ama lijepo živjeti...!

– Zar ne žališ, Eteme? – pita ga kroz suze Nadžije.

– Ne žalim ni osam... čuješ li, ni osam godina ne žalim za ovu jednu radost što sam ti učinio...!

* * * * *

I sad je Etem tamo negdje daleko, kažu u Anadolu čak. Odslužio je jednu i po godinu bedelja, treba još dvije i po godine služiti cara, i to ako bude srećan te ga ne zahvati kakvo muharebe.[104]

A Nadžije? Sad je lijepo odjevena; odjevena prema svojoj ljepoti, te hodi i u amam i u čaršiju i na teferič. Pa se bome njena ljepota i pročula i... ne mogu dušu da griješim, ama govori se da je zaboravila koliko je Etem za nju učinio, kažu mnogo je zaboravila. Siromah Etem!

Dušmani

[105]

I

Koliki su dušmani Zejnel-beg i Lutfi-beg, to već i malo dijete zna!

Sjede u jednoj mahali i u istom sokaku, ama Zejnel-beg hodi čak u Ibrahim-pašinu džamiju, a Lutfi-beg u Taš-džamiju, samo da se ne sretnu. Pa i u istu kafu ne ’ode, već Lutfi-beg u Ali-babe, a Zejnel-beg u Uzun-Use. Pa se i kasaba kraj njih podijelila, te oni što ’ode u Ali-babe, to je Lutfi-begov taraf, a oni od Uzun-Use Zejnel-begov taraf. Te da vidiš i ti tarafi se ne gledaju kako treba. Kad dođe da se bira azaja za medžlis, skoči jedan a skoči drugi taraf, te jedni ne daju Lutfi-begu a drugi ne daju Zejnel-begu u medžlis.

Kažu, evo već dvadeset godina, da Lutfi-beg nije prošao kraj kuće Zejnel-begove, iako mu je tuda put kad slazi u čaršiju; već opkalja čak iza baždahane, i zimi muku muči kroz ono blato. Kažu, još prije četrdeset-pedeset godina, bilo je samo jedno groblje u našoj kasabi, te kako se te dvije kuće zavadile i zadušmanile jedanput, inat toliko doćerao, da se nijesu htjeli ni u istom groblju sahranjivati. Tako eto danas imamo dva groblja.

More, ne dadu ni djeci da se zaigraju. Teško čeljadetu ako bi se prevarilo i ogriješilo. Dok bijaše samo jedno mejtebe uz Taš-džamiju u vakufskoj kući, Zejnel-beg dao tamo svoje dijete, ama ga odmah izvadi kad posla i Lutfi-beg svoje.

Pa ostavi to, nego da vidiš i o pazaru. Zejnel-beg pazari tovar drva, jali ćumura; seljak mu traži šest, a on daje pet groša, pa popusti i pet i po i taman da zine da dâ još metalik, a Lutfi-beg pusti kakvog svoga čovjeka, te da šest, samo da mu ispred nosa uzme pazar.

Pa tako vodi se jedan inat otkako je svijeta i vijeka, jer upravo da vam kažem, i ne zna se sebep ovome inatu[106] i dušmanluku. Tako su se mrzeli njihovi očevi, a i oni nijesu znali zašto ni krošto, a tako i njihovi djedovi. Ko zna kad je tamo to bilo, kada su se te dvije kuće zavadile i omrzle, te taj dušmanluk slazio s oca na sina, pa se i zaboravilo zašto se omrzlo.

Ajd' da kažeš da su komšije. Onako, da ih jedan zid dijeli, pa bi se moglo pomisliti zavadili se njihovi stari oko neke stope zemlje. Zar se malo komšija oko toga zavadilo pa i zakrvilo. Ama nijesu takve komšije. U istoj su mahali, u istom sokaku, u istom redu, ama ih dijeli ona kućica, u kojoj sjedi Uti-efendija hodža i neke bašče za njom.

A svijet kao svijet, traže i pričaju i ovo i ono o toj zavadi. Ama otkuda će znati, kad ni sâm Lutfi-beg, pa i Zejnel-beg ne znaju ništa. Pitaš Lutfi-bega:

– Ama, pa otkud toliki dušmanluk u vaših starih i što mu je sebep?

– A ko će ga znati! – veli on. – Tek badava nije. I kad pogledaš kakav je namćor i dušman ovaj... (oni jedan drugom nijesu nikad ime pominjali)... onda i vidiš, da su moji baš imali hak![107]

Pitaš Zejnel-bega, a on veli:

– Ne znam! Ama, da se nijesu moji stari zavadili, ja bih danas.

Jedni vele: još stari Zejnel-begovi dali djevojku u kuću Lutfi-begovih, pa je ovi otjerali, te otad se te dvije kuće mrze; drugi vele: nije nego stari Lutfi-begovi imali nešto davat Zejnel-begovima, te učinili inćar, a treći vele: „Aja, gdje će toliki dušmanluk za takve rabote; mora da je međ' njima i krv pala, kad se toliko mrze!"

A bilo ih je toliko puta, koji su htjeli da ih izmire. Jednom dođe i jedan novi mutesarif, te viđe, kako to zlo nije samo zlo za dvije kuće, nego i za čitavu kasabu; jer, badava, obje kuće jake, begovske, bogate, pa onda i Zejnel-beg i Lutfi-beg čestiti ljudi; ne mož' inače za njih ništa zlo reći.

Pa ne moga' ni taj mutesarif ništa.

– Moj otac, moj djed i svi moji bili su dušmani toj kući – rekao bi Lutfi-beg – pa joj ni ja, valah, ne mogu biti dost!

– Oni što bijahu postariji od nas, bili su pametniji. Pa kad se oni ne izmiriše, ni mi, dina mi, ne možemo! – kazao bi Zejnel-beg.

A tad taj mutesarif zovnu hodžu Uti-efendiju, pa mu reče:

– Ama, hodža-efendi, zar ti ne vidiš da je tebe baš sam alah odredio, da sjediš tu, između' ova dva dušmana. Kako to, toliki dušmanluk između' tvojih prvih komšija, a ti još hodža – pa ništa?

A tad mu Uti-efendija ispriča sve po redu, šta je i kako je činio, pa ništa ne mogao učiniti, te digao ruke.

– Ama nemoj dizat ruke. Mi možemo i pokušati i dići ruke, a ti ne možeš. Vidiš, kako je to alah udesio, dvije dušmanske kuće, a između' njih kuća jednog hodže. Gledaj da ih izmiriš i nikako drukčije!

Baš posramiše Uti-efendiju ove riječi, te se taj čas diže pa u magazu Lutfi-begu. Povede razgovor odavde i odande, pa mu veli:

– Vidiš i alah je naredio da se taj dušmanluk na vama presiječe. U tvojoj kući ne ima muške glave, a u Zejnel-bega ima sin. I ti si ga imao, ali, vidiš, alahu bilo drago da ti ga uzme. Na kome ćeš dušmanluk ostaviti za sobom, a Zejnel-beg ima na kome. Tvoja djevojka će se dati u jabanu; a Zejnel-beg ostaviće sinu amanet, da ti kuću ugasi; da ti odžak rasturi, da ti i žensku krv mrzi, kad već ne bude muške, koja bi se branila...!

Lutfi-beg je i sâm na to mislio često. Dok mu bijaše dijete živo, 'odio je on mnogo ponosnije; stezao je pesnicu mnogo ljuće, ali, otkad to dijete izgubi, a kuća ostade na jednoj djevojci, kao da mu neko podreza krila. Koliko puta – a uvijek kad bi spazio Zejnel-begova Sejita – sjeo bi umoran i tešku muku mučio. Pa opet se nije dao muci.

– Neće se moja kuća ugasiti, Uti-efendi! – veli on hodži. – Ama uzeću ja u kuću makar i pošljednjega rs'za;[108] uzeću fukaru od fukare; daću mu imanja; daću mu djevojku, samo da uzme moje ime i primi moj amanet!

* * * * *

Vidi hodža, tu nije fajde, već vrti glavom, zbira obrve na čelo i spušta ih, pa trpa brojanice u džep, te hajde doma.

II

A ako Uti-efendi nije umio reći i nije mogao ništa učiniti, onda niko i neće; jer, Uti-efendi je mnogo učen hodža; šta nije on čitao i gdje nije putovao. Jedanput je ’odio i u Stambol, te izlazio i pred Šeih-ul-islama[109] i ovaj ga pitao za mnogo štošta. Kad ide sokakom, ne gleda ni lijevo ni desno, već sve preda se, i uvijek nešta šapće, a šta šapće, niko ne zna. Istina, drži dvije žene, ama više sjedi uz ćitab nego uz žene.

Koliko ljudi idu u njega za nauku i savjet, a on svakog lijepo primi i svakog pouči; a kad mu kažeš hvala, a on veli:

– Ako sam ti dobru nauku dao, hvala onom koji me je umudrio te da ti pomognem; ako li sam lošu, grijeh mi na dušu, a tebe alah neka umudri, te da me ne poslušaš.

Samo ga jedno nemoj pitati za savjet, a to ako ćeš da se ženiš. Ovako će ti reći:

– Žena je žena, pa bila lijepa jali ružna; bila iz dobre kuće jali iz najgore, sve ti jedno! Ima li neke razlike koja će te mačka izgrebati, crna jali bijela? Da je žena bila za svijet, ne bi je prorok pokrio te da se ne vidi!

I još bi kazao:

– Žena nikad ne spije, ona noću smišlja kao i danju. Može čovjek deset godina smišljati, pa se neće dosjetiti čemu će žena za deset dekika.[110]

Kad se ono vraćao od Lutfi-bega, pade mu na pamet nešto što nikad dosad ne bi njemu palo na pamet. A to je: da kaže svojoj starijoj hanumi sve o dušmanluku Lutfi-begovom i Zejnel-begovom, i kako je primio amanet na sebe da ih izmiri, te da vidi hoće li se ona dosjetiti kako bi to moglo biti.

Nasmija se prvo sâm sebi, otkud i to da mu dođe na pamet. Pa ne samo što se nasmija, nego se čisto i postiđe pred sobom. Zar on, toliko učen i čuven, pa u žene da traži pameti?! Ama koliko god da se smijao i stidio toga toliko mu se više vrzlo to po pameti.

– Eto, Uti-efendi, ti svaki put kažeš: žene su ovakve, te onakve. Pa vidi jel' istina što zboriš?

Tako je sâm sebi šaptao, pa najposlije riješi se, koliko da okuša je li istina da će ženska pamet stići i tamo gdje ne može čovjekova.

Tako on to kaže hanumi. A hanuma, kao da je znala da bi Uti-efendi volio da se žena ovdje ničim ne dosjeti, odgovori brže-bolje:

– Ih, bolan, pa to je kolaj, te još kako!

– Šta kažeš?! – pita Uti-efendi.

– Tako, kolaj!

– Ama, ja se mučim evo već tolike godine da ih izmirim, pa ne mogu.

– I ne možeš. Te rabote ne pišu po ćitabima, to su naše ženske rabote.

– Ama kakve ženske? – pita i čudi se hodža.

– Znaš zašto ženske, efend'm? Zato što ja mislim da su žene i zavadile te dvije kuće. To su prve kuće, begovske, bogate, komšijske; morale su neki put lijepo živjeti, te ih žene zavadile; pa kud ćete vi ljudi sad da ih razvađate.

Uti-efendi se učini sasvim tako, te ovako reče u sebi:

„Žena je zlo, ama i u zlu ima koliko-toliko pameti; te kad ti ga je alah dao, a ono bar vajdi se, ako umiješ, te iscijedi ono pameti koliko je u zla može biti."

I od tada Uti-efendi ostavi tu rabotu svojoj hanumi, a on diže ruke.

A Sadber-hanuma udri onom stranom, kojom niko dosad nije udrio. Udesi ona lijepo da Sejit Zejnel-begov vidi Šerifu Lutfi-begovu, a ni on da zna koja je to djevojka, ni ona koji je to momak.

A Šerifa lijepa kao neubrana jabuka, a Sejit momče da ga nadaleko nema.

I lako bilo Sadber-hanumi udesiti tu rabotu, jer Šerifa joj na kapidžik dohodala, kad je htjela, a Sejit opet, dost s hanuminim bratom Salijom, te ga Sali i doveo. A od tada, Sejit čisto izluđe, te moli i preklinje Salija da od sestre dozna koja je to djevojka što je onda vidje. A hanuma odgovara:

– Jabandžika je, ama je od dobre i goleme kuće, kuće koja se ne bi postiđela Zejnel-bega. A još mu kaži Sejitu – dodaje hanuma bratu – da i djevojče izluđe za njim.

A istina i Šerife ne ostade mirna već pita:

– Hanume, aman, hanume, koji je?

– A što pitaš kad ti je zalud. Istina voli te i izluđe za tobom, ama jabandžija je.

– Vidjela sam ga još jedanput, kad je sokakom ’odio, ama ne ovako izbliza – veli Šerifa.

– Dohodi ovdje, ama nije odavde.

E, već poslije znaš kako je to išlo, kad se dvoje mladih zamiluju. Sadber-hanuma je sve činila što je mogla činjet, da se djeca još poviše zavole. Jedanput je udesila i da se sastanu, te ih ostavila i da zbore i da se ljube. Moglo je iz toga i što loše izaći, ama ne izađe, nego dobro.

To je bilo u gornjoj odaji Sadber-hanuminoj. Nikog nije bilo doma, do hanuma što se zabavljala u mutvaku, a oni, Sejit i Šerifa, sjeli na širok minder i zbore jedno drugom slatke muhabete i milosne riječi. To se prvi put sastali, a već dva-tri puta se dosad vidjeli.

– Aman, elmas’m, uzela si mi dušu, uzela si mi srce, te daj mi bar ime tvoje!

A kad mu se ona reče, ko je i čija je, on ispusti njenu ruku, kao da je usijano gvožđe držao. Nešto mu zastade u grlu, kao da se duša dotle ispe. Na licu mu se iscrta užasan gnev; ruke zadrhtaše; mlado mu se čelo nabra a pred oči pade mu noć, strašna neprovidna noć, gust i debeo mrak... i zemlja pod njim poče da se nija i da dršće, a tavanica i krov mu se spustiše na teme, te mu tu oteža, silno mu oteža. Učini mu se da neće moći toliku težinu podnijeti, već, eno će da padne, da

se sruši, i on i krov nad njim.

A siroto djevojče, kad ga vidje takvog, vidje i ne razumjede što je to, zadrhta i zapišta; pa zari lice u jastuke i tamo prosu potok suza, ne znajući ni zašto, ni krošto. Pa kad je prođe malo strah, skoči, te da poteče vratima, da pobjegne od onog strašnog čovjeka, kojega je do maloprije voljela više nego sve na svijetu. Ali je on dočepa za ruku i gurnu je dušmanski na minder. Na bijeloj ruci osta joj crven beočug, kao da si ga žeženim gvožđem upisao i s lijepih očiju poteče joj potok suza.

– Alaha ti, tako ti dina... tako ti onoga što ti je najmilije: ko si i šta hoćeš od mene?

– Ko sam?! – jedva izduši on. – E, to sam te i ustavio, da ti kažem. Ja sam Sejit... Sejit Zejnel-begov!

Nju opeče neki oganj po obrazu, pa sađe u srce, te u krv... zadrhta i htjede da cikne, ali od golema straha izgubi glas, te miče usnicama a ne zbori, i maše rukama, kao da bi htjela da odgura od sebe kakvog satanu koji joj se navrzo na dušu. Od prevelika straha i suze joj usahnuše. Najzad dođe do glasa, te mašući rukom poče šaptati:

– Bježi... idi dalje od mene... bježi...! Proklet da je, ko nas je izvarao... i mene... i tebe...!

On pođe vratima, da iziđe.

– Još nešto...! – prošaputa ona, a leži tamo na minderu, kao ranjena košuta i ne diže glave.

Sejit zastade.

– Bilo šta je bilo... izvarali su i mene i tebe... ali... ako znaš šta je aman... ne govori nikome ovo... Nećeš li?

– Neću, a... ćuti i ti, i za tebe je bolje...!

Te opet pođe vratima i ne osvrćući se, i dohvati se kvake, pa kad je potеže, a on okrete još jednom samo glavu. Ne da kaže zbogom, već tako, okrete glavu. Ne zna ni zašto.

Šerifa umorno diše na minderluku i briše isplakane oči dugijem rukavom od košulje, i dok ona jednu suzu izbriše, druga se zablista, kao da je neka ruka sjela da joj kiti trepavice elmasom. Po jastuku, kako iznurena pala, prosula se crna kosa njena, te kao da je noć opkolila, kako bi onaj elmas na trepavici što ljepše zasjao.

Sejit zadrhta još jednom cijelim tijelom, i ruka mu pade s kvake. On zastade tamo. Svaka mu se noga učini teška i preteška, te je ne može da prenese preko praga. Ako nije teška, a ono je zakovana za patos, jer eto ne može da je makne. On bi baš volio da što prije prekorači prag; samo to da mu je, samo da prekorači prag, samo da se dočepa slobodnog vazduha, pa će ga sve proći, sve će zaboraviti, ali... evo gdje to ne može. Hoće, baš hoće, a... ne može! Otrže se još jedanput, pa pribra svu snagu i mače ponovo ruku do kvake, ali... nema sad već više snage ni u ruci, ne može kvaku da potegne. Oslabila mu, sasvim mu oslabila ruka i dršće...

A kad pođe jedan korak natrag, njemu se učini ona noga laka, laka kao pero i – nije zakovana. Ali mu sad jezik težak. Hoće nešto da kaže, i zna dobro šta hoće da kaže, ali ne može jezikom da krene. Pa kad pođe još jedan korak natrag, a ono i jezik mu olakša, a i s očiju mu se skide onaj mrak...

A ona, Šerifa, dršće, dršće, kao ranjena košuta, i suzi kao ranjena košuta. A oborila oči i ne smije da ih podigne.

– Ti mi, Šerifa, ne reče... hoćeš li ćutat'... nećeš li nikom reći sve ovo...?

– Ćutaću... – odgovori ona tiho.

– Bio sam te prepao... – nastavi on – a ti nijesi kriva... kao ni ja.

Ona ćuti, ali joj one suzice, što su blistale na trepavicama, kanuše sad na ruku pa s ruke smileše na jastuk, a nove se suze nabraše na trepavicama...

– Ako sam ti kriva... oprosti mi...! – prošapta najzad ona.

– Oprosti ti meni...! – dodade brzo on i sad ga već jezik lijepo služi, ali kao da mu pamet sad poče odricati službu. Smisli jedno, pa kaže drugo.

– Naši su očevi dušmani – nastavi on – a ti... ti si ženska strana...

Njoj potekoše ponovo plahovito suze i neka riječ, što je htjede da kaže, zaguši se, i Sejitu sad pamet otkaza sasvim službu; srce mu nanovo zaigra, oči nanovo zasvijetleše, čelo se nanovo razvedri i ruke dobiše maha, te obgrliše ponovo onaj lijepi, onaj vitki stas Šerifin...

III

Ima hak hodža Uti-efendi, što veli: „Žena je zlo, ama i u zla ima pameti!“ Tako je i tako bi bilo, samo još da ne ima – jezika.

Smisli, dosjeti se, udesi, ama – kaže. Ne može da drži. Ne možeš ti tajnu sačuvat kad je zna žena, a šta tek misliš kad je još znaju dvije. A u Uti-efendije i nije jedna žena, nego dvije.

A ako će Šerifina tajna prekoračit praga Sadber-hanumina, te zaći u mahalu, a iz mahale kao kao svaki laf, u čaršiju, tada teško njoj, teško njoj! Zar Lutfi-beg da čuje taj pokor; on bi je ubio, pa u rijeku bacio.

A Zejnel-beg, pa šta bi on činio?! More, isjekao bi Sejita sve na komadiće, pa onda zapalio i krov da zatre i kuću, u kojoj mu se Sejit rodio.

Mani, ne može se ni pomisliti šta bi sve bilo kad bi se čulo! Pa sad možeš misliti kako je bilo ohladilo srce u sirote Šerife, a kako u Sejita kad se ču ono što su oni mislili da niko ne zna i da niko saznati neće, te im je bome valjalo što prije misliti što će i kako će, jer ni jedno ni drugo ne smiju čekat zadnji sahat.

Ali, ako taj laf i nije dopro do ušiju ni Zejnel-begu ni Lutfi-begu (valjada i zato, što im niko nije smio kazati), jednog jutra doprije do njih u čaršiji mnogo gori aber.[111]

Ama, kao munja prosu se aber tog jutra s jednog kraja kasabe na drugi: „Lutfi-begova Šerifa izbjegla sa Sejitom Zejnel-begovim!“ Misliš jangija obuzela svu kasabu, toliko se to uzmuvalo i uskomešalo. More, to trči jedno drugom u maazu, to se pita, to se iščuđava. A u mahali samo čuješ treskaju kapidžici, to komšike jure jedna u druge, te da svaka čuje jali sama što kaže. I u kafi, ako ćeš, ni o čem se drugom ne zbori. Svaki je rad da čuje, kako je to bilo i kako je

moglo biti. Ahmet-kondurdžija priča čak kako su njegova djeca čula od neke ’rišćanske djece (koja su očima vidjela sve kako je bilo) pa veli:

– Jutros sabajle Sejit je sačekao Šerifu iza one male tekije; ona je ponijela i jednu bošču, a on ponio pušku i jednu torbu, pa kod Kuru-češme čekao ih jedan strem pokriven, te strem poslije odmakao niz donju mahalu.

– Jok – veli Alil pazvant – ja sam u taj sahat spazio jedan strem kako odmiče put vodenice; ne može bit da je prošao donjom mahalom.

A Tefik-efendi ćatib veli da je kraj njegovog pendžera prošao u taj sahat strem (to ga i probudilo), te ne mož’ bit da je udario ni donjom mahalom niti na vodenicu.

Svaki drukčije kaže, pa svaki drukčije i misli. Jedni vele: „Ako je, baš dobro je!“, a drugi vele: „Nije dobro, nego je sramota!“ Prijatelji Lutfi-begovi brane njegovu kuću, pa vele: „Djevojka je djevojka, bez pameti je, a ludo, nego on je zavarao!“ A prijatelji Zejnel-begovi vele: „Omađijala ga, onakvog momka!“

A već čaršiji je lako zborit i ovako i onako, bar lakrdija đumruk ne plaća. Ali kako je od jutros Zejnel-begu, a kako Lutfi-begu.

Kad ono ču jutros u čaršiji aber Zejnel-beg, a presjekoše mu se najprije noge i zamagli mu nešto pred očima; kao neka crna tica da mu prelijeće kraj očiju te ga ošinu garavim krilima. Hoće da krene nogom, poteče doma, ama ne može da makne, nego ostao na sandaliji,[112] kao prikovan. Niti može da se izduši, nego ga nešto pritislo u grudima, te misliš ode čovjek bez abera i alala. Donese mu za tijem čirače čašu vode, ispi je, te se povrati čovjek malo, pa se polako diže, te hajde doma a oborio glavu; niti gleda, niti vidi što. A kako stiže, pade bolan u postelju. U grudima mu neki golem teret i noge mu studene, a ruke mu dršću i glas sasvim izgubio. Oko mu se zamutilo a čelo mu toplo, misliš oganj gori pod njim. Gleda ga hanuma i tješi, ama kako će ga utješiti kad i sama plače i proklinje. Ali on ni riječi ne zbori, samo što češće stavlja ruku na grudi, te kao da bi se htio požaliti, da mu se tu u grudima nešto otkinulo.

Potekoše odmah dostovi Zejnel-begovi, te ih je eno pun selamlik,[113] ama on neće nikog da primi. Zabravio vrata na svojoj odaji, te samo hanuma što mu sjedi kraj dušeka i dvori ga.

A Lutfi-beg? On kad ču šta je jutros bilo, zadrhtao je kao zvijer kad je vrelim

gvožđem ozlijediš, zagrizao je usnu te sâm sebi ranu učinio i bradu iskrvavio. Pa onda, samo što je nekoliko koraka učinio, od čaršije do kuće, te udri nogom u kapidžik da izvali šip i da uleti u kuću. Prođe kao pomaman preko doksata, te čak nogom furnu mangal što ga hanuma iznijela tu da se raspali, te se prosu onaj žar po čistome, kao smilje žutome patosu. Pa kad se srete s hanumom, a on pisnu kao zmija, te je dočepa za kose i prostrije je po dušemi, te stade je gaziti krvnički nogama. Eto, toliko godina živi s hanumom i pričalo se o njihovu životu, a sad ovo prvi put stavi ruku na nju. Pa ’ćaše da bude i gora belaja, jer dok se hanuma previjala po patosu, on ode uz merdevine, te u svoju odaju da skine otud altipatlak; no dotle, srećom, i hanuma izbježe u komšiluk. A on, kad osta sâm u kući, poče bjesniti, te udri rukom u džam i svu ruku iskrvavi, pa dočepa i jednu sandaliju, te grunu njom u orman i polomi tamo neke šišiće. A niti mu kriv ni džam, ni orman, ni hanuma, nego tako, od pregoleme muke, pa mora na nekome da iskali. Pa onda stao da viče i da praska. Ne kaže nijednu riječ, nego tako viče kao zvijer kad je raniš; a oči mu zakrvavile i igraju mu zubi, te cvokoću jedno o drugo, kao na ljutoj zimi.

Hvala bogu, te utom stigoše i dostovi, te ga počeše umirivati; uzeše ga za ruke, pa ga povedoše u selamlik. Tu se kao malo utiša, ali ne što se umirio, već kao da ga stiže umor, te pusti dostove da čine s njim šta hoće. Oni ga posadiše na šiljte i on sjede; doniješe legen te mu izmiše ruku i usnicu i on ćuti; napraviše mu poslije i cigaru i pripališe, te, šućur,[114] poče piti onu cigaru i tako, kao da se malo umiri.

Kako je bilo njemu, kako opet onom Zejnel-begu, ne umije to niko kazati. Ni jednom ni drugom ne bijaše lako.

I otada eto Zejnel-beg, evo će skoro godina dana, ne izađe iz kuće nikad, nikad. Odu mu dostovi na selamlik, hoće i da zbori s njima, ali iz kuće nikad da izađe.

Lutfi-beg izlazi, ali ne govori ni s kim. Ni na selamlik ne prima mnogo, jednog-dvojicu. Nije ih otjerao, no ’odili mu ljudi, pa kad ni s kim ne muhabetiše a oni presjekli. Jednom je htio i da proda kuću, te da se iseli iz naše kasabe, ali ga dostovi urazumiše. Što mu je k’smetu kabajet kuća i kasaba, i gdje će. U nesreći baš čovjek treba da sjedi tamo, gdje kraj dušmana ima i dostova; a gdje će sad u tuđoj kasabi tražiti nov dosluk.

Tako su mu zborili te, eno, posluša ih.

IV

Nema boljega iljača od vakta. Ranu, živu ranu da imaš, pa možeš mećati kakve hoćeš mehleme, dok joj ne prođe onaj vakat koliko njoj treba, neće zarasti.

A kakvih ti sve jadova nije bilo na ovome svijetu, pa sve to vakat pokri, te se i zaboravi.

Pa tako bi i s jadom što stiže one dvije begovske kuće. Izađe, bome, jednog dana i Zejnel-beg u čaršiju. A što će, čovjek je, te mu se hoće da konuštiše.[115] Što je bilo, bilo; imao je sina a sad ga nema, pa eto, to je sve! Da nije bilo tako pisano, ne bi se ni dogodilo. A poslije (tako je jedanput govorio Zejnel-beg Uti-efendiji), on sina i sad voli, on ga se ne odriče, pa čak i priznao bi ga pod krov, ali bez „one“. Tu krv neće pod svoj krov.

Uti-efendija to poslije pričao u kafi, pa neki tamo rekoše, kako je i Lutfi-beg omekšao; zbori sad s ljudima, ’odi im i dohode mu. Istina o ćeri ne želi ni da mu se pomene, niti je se zaželio.

Jednom, kad mu je neko pomenu, reče on:

– I sad kad je sretnem, ubiću je! – Pa od tada niko mu već više ne pomenu.

A Sejit i Šerife, daleko tamo, čak u četvrtoj-petoj nahiji, žive mirno i zadovoljno. Istina nemaju onoga rahatluka, što bi ga imali pod očevim krovom i sirotuju i muče se, ama su zadovoljni, jer se vole.

Sejit je stao u službu u jednog tuđara, te dobio šest stotina groša na godinu, pa s tim žive onako kako se može.

Šta je bilo i kako je bilo kad su izmakli, oni nijesu znali, a i bolje što nijesu znali. Ali je Sejit, kad je prošlo nekoliko mjeseca, pisao jednom svom dostu pismo, te mu onaj otpisao i kazao mu sve po redu, šta je i kako je bilo.

Drugi put je opet pisao Uti-efendiji hodži, te mu u pismu rekao: „Alah, pa ti! Učini, ako što možeš. Neka bar meni otac oprosti, ali neka i Šerifu primi pod

krov. Ja bez nje neću i ne mogu. Ne tražim od oca da se izmiri s Lutfi-begom; ni Šerife to ne traži, ali se ovako više ne može. Živimo sa šest stotina groša, a alah evo hoće i da nas blagoslovi.“

I još mnogo mu je u toj knjizi kazao i baš lijepo nakitio, jer platio je deset groša u najboljega ćatiba, da mu ovu knjigu sastavi. Ama Uti-efendi ne odgovori mu ništa.

Po tad je digao ruke, te nije više ni pisao, ali je često u akšam obilazio hanove, [116] neće li naći kakvog joldžiju, koji bi mu što kazao otud.

Jedanput, baš tako poslije akšama, vrati se iz jednog hana, gdje se od jednoga joldžije naučio, kako je sad već malo pobolje; kako mu je otac kao malo i omekšao, te izlazi i konuštiše – pa trči Sejit da oveseli Šerifu. Ali kad pod pendžere, a on čuje u Šerifinoj sobi neki zbor i muhabet. Uniđe u kapiju, pa tek što je pritvori, a iz one sobe doprije mu do ušiju plač malog djeteta.

Njemu pođoše suze na oči, te zastade u avliji, u mraku da pobriše suze čevretom, da ga ne bi tako suznog vidjeli, te da se osramoti. Popipa se zatim po džepovima, pa se osjeti srećan što nađe jedan bešluk, ne bi li imao što bakšiša dati. Daće cio bešluk iako ga je spremio sjutra za pazar.

A ujutru, kako nije imao što za pazar, a on veli Šerifi:

– Ako... ja nijesam gladan; a ti?

– Nijesam ni ja, Sejite, ali... – ona pogleda u malog, što se bio zajapurio pod jorganom.

– Ne brini... ne vodi gajle – dodade brzo Sejit – naći ću ja! – Pa je uze milovati, i nju i dijete.

A poslije se zamisli, zamisli se dugo.

– Vidiš, Šerife – veli – i dosad nam je bilo teško i tijesno... što je šest stotina groša... A sad?

– Alah je velik! – veli ona, a suzi joj oko.

– Slušaj! – kaže Sejit. – Mi ćemo ići! Dosad sam se i bojao, ama sad se ne bojim.

Može moj otac i ubiti me... i mene i... tebe... Ama ovo ne smije...!

Šerife sakri glavu pod jorgan, te joj udariše suze, a Sejit, što sad dokona, to bome, za neki dan, i učini.

Lijepo se diže u hanove, nađe tamo strem, pogodi se, pa pokupi šehove[117] i čeljad, te sirotinjski, uz koru hljeba i sira, prevali put od tri dana, te trećeg dana jedva u noć stiže u našu kasabu. Pa gdje će i kako će, onako docne, već začuka halkom na kapiju hodži Uti-efendiji.

A dobro te bijaše noću, te se u kasabi nijedna riječ ne ču.

V

Bio je baš Ramazan, a pao u jesen, te zakraćali dani, a noći, kako i treba, duge, te kao stvorene za muhabet i sjedenje. Tek što se uzme iftar, a tek vidiš kroz mračne sokake, ovamo i onamo, fenjere, i za svakim fenjerom po jedna gomilica ljudi jali žena. Jedni ’ode u jednog, a drugi u drugog, da provedu noć. Danas ću ja u tebe, a ti sjutra u mene, te kako bi se potrošilo ono trideset noći što ih valja prebrojati i probdenisati, te da se dospije do Bajrama.

I Zejnel-begov i Lutfi-begov selamlik puni skoro svako veče. ’Ode im dostovi, a i oni ’ode u dostova. Uti-efendija komšija i jednom i drugom pa bio i u jednog i u drugog, te valja i oni njemu da dođu. A on još udesio, te kad će jedan doći, pozvao i drugog, a osim njih, pozvao i mnoge hadžalare, i pašu, i miftiju, i begove odreda.

Pun mu selamlik, te ko na minder a ko bome sjeo i na ćilim dole. Zakolutao dim i zamaglio te ispunio svu odaju. Jedni piju nargilu a drugi cigare; jedni broje brojanice a drugi muhabetišu, i uz sve čuješ onaj srkut kafe, što je dijete svaki čas unosi te služi.

U jednom ćošu, tamo do miftije, sjedi Zejnel-beg i mirno pije cigaru, a zbori tiho, polako. A tu i Lutfi-beg, ama daleko u drugi ćoš. Dosta je i to! Jer da je bilo prije godinu i dvije i tri, pa da su se ovako sreli u čijem selamliku, jedan bi se digao i otišao. A sad sjede. Valjada ih slomila nesreća i umorio dušmanluk.

Svakome se otkinulo po jedno parče srca, te znaš kako je čovjek, kad je bez cijela srca, ne mari već ni za šta.

A i istarilo se. Zejnel-beg i nije toliko istario koliko što je islabio; povila mu se glava na grudi a upale mu oči, te misliš već nema ni snage više. A Lutfi-beg baš istario i osijedio za ovo godinu dana. Bijela mu brada, jedva koja crna dlaka da se zadržala; a ni oko mu nije više onako ljuto i vatreno, već blago kao u djeteta.

Kako je da je; tek ovo prvi put da se oni sastadoše, u tuđem selamliku, pa ostadoše. Istina, kriju jedan od drugog oči i svaki muhabetiše sa svojim komšijom, ama i to je dosta.

Kad dijete prisluži i treću kafu, uze da zbori Uti-efendija. Veli:

– Noć je duga, te, ako je izin, valja što i kazati.

– Deder, hodža-efendi – dodade paša – mi smo došli u tebe da naučimo što.

Hodža pribra brojanice, pa ih stade onako skupa prebacivati iz šake u šaku, te poče kazivati. Veli:

– Ovo što ću vam kazivat, nijesam iz knjiga naučio, već sam čuo od jednoga derviša,[118] koji je mnogo svijeta prošao, mnogim se svjetskim mudrostima naučio...

Tu malo Uti-efendi ućuta, kao da se domišlja, te zatim nastavi:

– Bio jedan car, te imao dva sina. Carevao je dugo i srećno, te ne imao rašta da zažali. Carevina mu bila duga i široka, hvatala od jednoga mora do drugoga, imala mnoge rijeke i gradove, gore i planine...

Na selamliku nasta tišina, čuješ samo kad ko srkne nargilu, te ova zakloboće; jali brojanice kako zveckaju; jali kad se ko zakašlje. Svi uprli poglede, te da čuju priču Uti-efendijinu.

– Kad bi te mu dođe pisani sahat – nastavi hodža – a on dozva sebi svoja dva sina, da se alali. Reče im tada po jednu dobru riječ i ostavi im carevinu, da se slažu i da njome vladaju. „A osim carevine, imam i jedan poveći amanet, koji hoću da vam ostavim, onakav kakav je i meni moj otac ostavio!“, reče im car, pa istrže iz svoje brade jednu malu, kratku a bijelu vlas, pa im veli: „Bijela brada

kazuje mudrost, a ova dlaka prva je vlas koja je u me obijeljela. Ostavljam vam je u amanet, da je čuvate kao oči u glavi. Dok je ona kod vas, dok vam je ona u kući, bićete srećni; ko se od nje odvoji biće nesrećan i proklet!“ Car izdanu, a sinovi primiše carstvo i počeše lijepo i srećno vladati, jer su očevu dlaku čuvali kao najsvetiju amajliju... Ama jednoga se dana zavadiše zbog žena. Onaj derviš što mi je ovu priču kazivao, ne kaže da su se baš zbog žena zavadili, ama ja tako mislim; jer, s čega bi se drugo braća zavadila, do sa žena...!

Svi se tiho nasmijaše i zaklimaše glavom, te hodža nastavi:

– Pa ta svađa ode daleko, niti joj se kraj mogaše sagledati; te ne osta, nego da se dijeli carstvo, jer u jednome ne bijaše obojici mjesta. Pa i razdijeliše ga. A lako im to i bješe, kad je carstvo prostrano i veliko. Razdijeliše zatim i haznu[119] i sve drugo bogatstvo, pa dođe red i na onu očevu dlaku. Svako je hoće sebi, da ne bi nosio prokletstvo, a dlaka se ne da dijeliti. Hoće oko dlake da se pokrve; jedan je hoće a i drugi je hoće, a dlaka tako mala i kratka, jedna trun, te se ne da ni dijeliti, ni rezati, ni sjeći, ni cjepati...! Što će oni i kako će, već zovi jednoga najmudrijega hodžu, da im on presudi, u koga je pravo dlaka da ostane. Hodža misli i premišlja, pregleda dlaku, može li je nekako presjeći, te svakom po pola dati; aj, ne može; ne može je ni rascijepiti; te što će i kako će, već veli da mu dadu jedan dan izina, da pregleda ćitabe, te će im dati karar. Ode kući, te preturaj ćitabe, ama gdje su još ćitabi i o dlakama pisali, pa makar što to bješe i carska dlaka. Najzad se dosjeti jadu, te ujutru kad ode, a on carevićima kaže: „Vaš je otac bio mudar čovjek. Mislio je on da ćete se vi zavaditi, te lako carstvo podijeliti, pa vam je zato i ostavio amanet koji se ne dijeli i bez kojeg ne možete. Ako se izmirite, te budete jedan uz drugoga, biće i dlaka kraj vas, te i vi biti srećni, ne izmirite li se, bićete nesrećni. Vaš je otac bio mudar čovjek, te poslušajte ga!“ I oni poslušaše, te se izmiriše i od tada su bili srećni...! Eto to vam je priča! – završi Uti-efendija, pa diže glavu te pogleda po svima redom.

– E, jest mudro smislio! – reče prvo paša.

– Jeste, valah – dodaje miftija i provlači prste kroz bradu, te smišlja što bi još kazao.

– A šta ti veliš? – pita Uti-efendi Zejnel-bega koji sjedi do miftije.

– A da, ono što se ne dijeli, ne dijeli se – veli ovaj.

– Pa jesu li onda imali hak, što se izmiriše, kad ne mogoše dlaku podijeliti? –

pita hodža Lutfi-bega.

– Pa da što bi? – odgovara ovaj.

– E sad... nijesam ja još svršio kazivanje – nastavi mirno Uti-efendija. – Hoću nešto da vas pitam, ama da mi kažete po duši. Očev je amanet velik, ama ima li i još veći, je li?

– Alahov je i veći – dodaje miftija.

– E, pa kad se očev amanet ne dijeli, ako za dijeljenje nije, ja da li se alahov dijeli, ako za dijeljenje nije?

– Ne, valah – odgovoriše svi, a svi se gledaju i iščuđavaju šta to hodža hoće.

Ali Uti-efendija se diže polako sa svoga mjesta i izađe iz selamlika. Zadrža se malo negdje, a zatim evo ga i nosi na rukama lijepo malo djetešce u bijelu i čistu povoju.

Svi se začudiše i uskomešaše, te neki tihi šapat prođe kroz selamlik. A hodža mirno gleda u sve i djetešce otvorilo velike očice, te veselo gleda u plamen na svijeći.

– Rekoste, alahov je amanet veći od očevog – poče hodža, a glas mu dršće – te ako nije za dijeljenje i ne dijeli se. Vidite li ovo nevino djetešce – i tu hodža dobi ponovo snažan glas, te uzviknu: – Vidite li ga; evo ovdje se sastala, ovdje se spojila i ovdje se izmirila krv Zejnel-begova i Lutfi-begova...!

Zatim se okrete ovoj dvojici:

– Zejnel-beže i Lutfi-beže...! Podijelili ste sve što se moglo dijeliti i mejdane i groblje, i mahale i kafe. Podijelili ste kasabu na dva tarafa, pa vam malo bilo nas žive, već podijelili ste i mrtve, na dva groblja. Ostalo je još nešto! ’Odite ovamo, te podijelite i ovaj amanet što vam ga je alah poslao! ’Odite... odite bliže...!

To hodža završi strašnim glasom, glasom koji zapovijeda.

Sve zaćuta i zanijemi... Svi se pogledi upraviše na Zejnel-bega i Lutfi-bega, a oni... oborili oči i dršću kao na strašnom sudu, pa pristupaju polako sredini odaje, kao osuđenici, kao da moraju, kao da ih to glas alahov zove. Priđoše bliže,

a jedva ih noge doniješe, jer dršću im koljena... pa priđoše još bliže i... još bliže...

A hodžin glas još neprestano igra im kao mač nad glavom i pokoravaju mu se. Na svaki njegov poziv, oni pristupaju po jedan korak bliže. Najzad digoše glave da vide dijete, ali im se pogledi sretoše, a oči im pune suza, i srca im dršću, i duše im igraju...

– Dijelite ovu dlačicu... dijelite ovo parče mesa... dijelite ovaj alahov amanet... dijelite! – uzviknu još jednom hodža punim, svečanim glasom.

Ali mu se glas već nije više čuo. Zejnel-beg i Lutfi-beg čvrsto se zagrlili, a u selamliku digla se graja i svi glasno uzvikuju, a dižu ruke nebu:

– Alah je velik! Ko će kao alah!

Talaki-selase

[120]

I

U Hadži-Aguševih je najlepša bahča; leje bogate i prebogate cvijetom; oko svakog stabla obvio se fildžan-čiček, a okolo, kraj plota, visoki đuneš-čičeji.

Tu je zimbil, tu kanačičak, zambak, kandil, k'na, feslijen, šeboj, i već šta ti tu nema. Ujutru kad prođeš sokakom, kraj Hadži-Aguševe bahče, a tebi se napuni duša mirisom. A kako bi ti se napunilo oko, da ti je da preko plota nagviriš u tu bahču kad njome šeta Hadži-Aguševa snaha Nafije, ili cvijeće zaljeva, ili plijevi leje, pa joj bijeli prstići s crvenim k'na-noktima i sami izgledaju kao cvjetići.

Kad se što o Ramazanu donese u magaze, Emin će prvo za Nafije odrezati; u kujundžije će naručiti najljepše belenzuke, od čiste srme; u terzije će skrojiti jelek sav zlatom pokriven; nal'ne će maksuz narediti da se bojom obojadišu, a sedefom okite.

Nafijin sanduk uvijek je pun lokuma, leblebija[121] i drugog šećera. Pa zar bi htjela ona što više?! Koliko su joj zavidjele hanume na toj sreći i rahatluku, pa koliko je i ona sama priznavala sebi da je srećna.

Jednoga dana, poslijepodne, iskupile se hanume u nje. Nafije prostre sidžadeta po čardaku; na jedan veliki služavnik isjekla kriške bostana; u dva tri sana po sidžadetu metla tutun; pa tu kafa i studena voda i lokum, a u ćoš' sjela Meka Ciganka, udara u def i pjeva, te razgovara hanume, koje su posjedale na niske jastuke uokrug, pa ćeretaju i nadvikuju se.

Mujezin-hanume, zabitska žena, ima kao najviše poštovanja u društvu i njen se laf sluša. Ona zna sve, sve novosti u gradu i sve svađe haremske; zna i vračati, zna i liječiti a kažu, što ona umije napraviti baklavu, možeš je pred cara iznijeti.

Zabitska žena, pa proskitala mnogo gradova, te mnogo i zna, a širet žena da joj ravne nema. Pa ona priča o muževima, i sve se hanume tresu od smijeha, jer svačijem mužu nađe poneku manu, ili ako mu ne može što naći a ona mu makar šta prikači. Halime-hanumi veli:

– Tvoj muž šišman, fuči-gibi, da te voli, ne bi tako šišman bio!

– Hi, hi, hi, hi! – na to hanume i sve pršte od smijeha.

– A tvoj muž – veli Nurije-hanumi – pije ko Vlah. Ti se mažeš đulom, da mu mirišeš u dušeku, a on smrdi na rakiju. Kad prođe mojim sokakom, a meni smrad kroz kaveze udari u nos.

– Hi, hi, hi, hi! – opet hanume.

– A tvoj muž – okrete se Zarife-hanumi – lijep, ama trči za Jeđupkama.[122] Eto Meka mu zna šarkiju njegovu, pa nek' ti kaže, ako hoćeš.

– Hi, hi, hi! – opet sve ostale hanume, pa da se povaljaju po sidžadetu od smijeha.

Pa tako Muzejin-hanuma maniše svakom mužu, a kad se osvrte Nafije-hanumi, treba i njoj nešto da kaže, a drži joj malo hatar kao domaćici, pa se promišlja.

– Kaži, kaži i njoj! – graknuše kao čavčice sve ostale hanume, pa i sama Nafije navalila, neka joj kaže.

– Tvoj čovjek na oko čovjek – veli Mujezin-hanume – ama studen, ne umije da voli, ne umije da ljubi.

Nafije se prvo slatko nasmija, pa poče pljeskati dlanovima, a i sve druge za njom. Poslije natjeraše Meku, te otpjeva pjesmu o Jeđupki i mužu Zarife-hanuminom, te se i tu slatko smijaše i prošališe.

A kad mujezin s jedne obližnje džamije oglasi akšam, digoše se hanume, prebaciše feredže preko lica, te hajd' kroz nizak kapidžik svaka svojoj kući, dajući jedna drugoj riječ da se u drugi petak zberu u Nurije-hanume...

A kad se akšam spusti, u čaršiji padoše ćepenci, udriše se na magaze katanci, te hajd' svaki svojoj kući, pa i Emin Hadži-Agušev, sve brže nego drugi. Neki iz

čaršije, po dvoje po troje, odoše na teferič u brdo, u lojze, da malo ispruže noge i da ispiju, onako u hladu, po jednu čašu studene vode; drugi odoše u Kavakli-bahču, da na prostrtoj asuri, a uz fildžan sade-kafe, odigraju po jednu tablu, pa tek da odu kući. Ali Emin nigdje; on iz dućana pravo kući, da što prije vidi Nafiju, da je vidi i da je čuva.

Stari Hadži-Aguš volio je, što mu se djeca toliko miluju, ali nije volio što je Emin više uz ženu, no uz ljude.

– Ne valja to, Emine! – reći će mu jednom. – Ženi dosadi, mjesto da joj omiliš.

A istinu je kazao Hadži-Aguš. Nafije je često bila mrzna, zlovoljna, a ni sama nije znala zašto. Koliko je voljela Emina, opet se osećala slobodnija kad on nije kod kuće, jer ako bi pogledala gdje, on joj je pratio pogled; ako bi što progovorila, on bi joj mjerio riječ.

To veče, kad je legla spavati, počelo je još nešto moriti. Kako to, da njen muž ne umije ljubiti; zar drugi umiju bolje ljubiti? Ono istina, to je Mujezin-hanuma u šali rekla, ama opet, u svakoj šali ima i pomalo istine. Može biti, da je to samo šala, ali može biti i da je istina? Pa tako, misleći samo na to, naslonila se rukom na jastuk; ispija pošljedni, najslađi dim iz cigare a drugu joj ruku uzeo Emin, miluje je i šapuće joj nešto; pita je, a ona ne čuje... Zamislila se duboko. Najedanput se trže kao iza sna, pa, i ne odgovarajući na ono što joj Emin kazuje, obgrli ga rukom, pa ga pita:

– Da mi kažeš nešto pravo, Emine?

– Hoću, elmas’m!

– A nećeš mi zlo uzeti riječ?

– Neću, Nafije.

– Tako ti alaha!

– Alaha mi!

– Je li – pa ga tu obgrli i drugom rukom, a s jeleka joj, koji se još na jednu kopču držao, pršte i ta kopča, te se raširiše njedra, kao ono val kad iz klanca izbije na širinu. – Je li, da li vi svi muški jednako ljubite; da li ima koji ljepše ljubi i koji

lošije?

– Kako koji zna! – veli suho Emin, a neka ga hladnoća prođe kroz srce.

– A ti ljubiš najljepše, je li; ti ljubiš najljepše... – pa ga privuče k sebi i snažno pritište na grudi. On pade u dušeke, ali joj izvi glavu iz zagrljaja, a kad ona potrča da ga ponovo zagrli, on je grubo odgurnu, pa iziđe iz sobe i ode u bahču. Tu uze sandaliju,[123] pa sjede između leja i napravi cigaru, pa drugu, pa treću, pa četvrtu...

A Nafija se ugrize za jezik i pretrnu. Ona sirota to zborila nevino, kao dijete, a gle, on se ljuti. A ne bi mu ni zborila, da se nije u alaha zakleo da joj riječi neće primiti za zlo.

Kad se Emin vratio u odaju, a Nafije zavukla glavu u jastuke, jastuk joj sav mokar od suza, a ona spava... Zabacila jednu ruku više glave; prosula kosu po dušeku; jelek metla kraj dušeka na sandaliju, a ona kopča, što pršte kad Nafijino srce onoliko naraste, eno je nasred odaje na sidžadetu.

Kad je ulazio Emin u sobu, bio je stisnuo pesnice, s vrata mu prvi pogled pao na altipatlak što visi o čiviluku, više njegovog dušeka, i snažno pritište, a kad je pogledao u Nafiju, a njega kao opet prođe zlo srce; duboko uzdanu kao ranjena zvijer, pa se polako saže do Nafijina dušeka i, pošto malo razmisli, uze kradom njenu kosu te je poljubi, ali kradom i tiho, da ona ne osjeti.

A sjutra se rano, vrlo rano Emin diže. Zlovoljan, pa i Nafije ćuti, ne smije ni riječi da mu zbori. Poli mu iz ibrika,[124] te se umi; posluži ga lokumom i čašom studene vode, pa zatim kafom i cigarom, koju mu ona sama načini i ulijepi.

A kad je Emin otišao, Nafije se zavuče u svoju odaju, pa taj dan je i cvijeće zaboravila zaliti u bahči. Sve do uveče, dok Emin nije došao iz dućana, nije izlazila iz odaje.

A Emin nije jutros ni otišao na magazu, već svrnuo kroz Mahmud-begovu mahalu pa otišao tamo na kraj kasabe u Kupt-mahalu, gdje su one niske kućice od blata, oko kojih je uvijek sabrano po stotinu golišave djece, opaljene kože a svijetlih očiju; iz kojih se kućica čuje neprestano svađa žena i lupa gočeva i arlaukanje pasa. U jednoj od tih kućica, onoj kraj potoka, sjedi Čelebija, poznata Ciganka, koja je tolikim i tolikim uvračala sreću.

A mladim bećarima, koje prvi put sevdah obuzme i mladim muževima, koje ljubomora jede, najlakše je vračati. Reci im ono što im godi, potvrdi im ono što im srce sluti, pa će ti kazati hvala.

Znala je Čelebija da Emin ima mladu lijepu ženu, a vidjela ta, tužnog i sumornog, pa joj to dosta bilo da počne, a Emin će se već iskazati.

– Tebe mori, efend'm, golemo gajle; srce ti je čas studeno a čas ga seklet obuzme.

– Jeste! – veli Emin-aga.

– A sve je to zbog žene, efend'm, zbog nje je?

– Valah i jeste!

Pred Čelebijom čanak vode, po vodi plovi jedan končić, što je Emin od svoga čepkena otkinuo, a ona gleda u končić i zamače ruku u vodu, pa šara prstima po vazduhu.

– Golem seklet,[125] efend'm, imaš šujbe... nijesi miran... ne faća te mjesto... san ti je odbio. Voliš hanumu, ama ti se njene riječi vide kao lažovne; je li tako, efend'm?

– Evet, sve je tako!

– E, e, e... – oteže Čelebija. – Budi junak, pisano je tako. Tebe tvoja žena ne voli, omađijana je, ne voli te...

I još je vazda Čelebija nadovezala, jer je znala da joj je kod Emin-age altiluk gotov, ali Emin već nije više ni slušao. Njemu je bilo dosta ono nekoliko riječi, da mu utvrdi sumnju, pa kad se jedanput to desilo i prekrhalo u duši, ni savjeti staroga Hadži-Aguša nijesu više mogli pomoći.

Sirota Nafije! Vidjela je ona da je Emin grdno ljut, da ga je veliki seklet obuzeo, pa je optrčavala oko njega, da ga polije, da mu doda peškir, sandaliju, da mu napravi cigaru – ali je Emin od one noći ostao hladan, i samo je pogdjekad pogledao, pa i to suho i studeno.

A jednoga dana, na poziv Eminov, iskupiše se trojica starijih ljudi: Hadži-Etem

efendija, Jonuz-beg i Ismail-aga, u selamlik Hadži-Agušev. Hadži-Aguš što je mogao, znao je da mu je Emin rđavog tabijata, što ga više savjetuje, sve će tvrđi biti, pa ga pusti, nek čini sâm kako hoće.

Pošto zvani ispiše kafu, iziđe pred njih Emin, te poče kazivati: Takva i takva i takva stvar. Ja svoju ženu neću više, ona me ne voli, već voli nekog drugog...

– Razmisli se, sinko, još jedanput – poče prvi Hadži-Aguš.

– Ne mogu, ne mogu više seklet da nosim; izgore mi duša, ne faća me mjesto, odbio mi se san.

– Pa dobro, jesi li se uvjerio što, ili samo šujbe imaš? – prozbori Jonuz-beg.

– Imam šujbe odavno! – odgovori Emin. – Nijesam se uvjerio koga voli, ali sam se uvjerio da mene ne voli.

– Peki, peki, ama da zovnemo najpre koga od njene strane, pa da vas mirimo – poče Emet-efendija.

– Neću da se mirim, ja hoću talaki-selase.

– Talaki-selase?! – upita začuđeno i sâm Hadži-Aguš, koji nije dotle pomišljao da će Emin tako daleko tjerati.

– Jest, talaki-selase!

Hadži-Aguš razmisli malo, razmisli, pa onda prevuče rukom preko brade, te dodade:

– Pa, neka ti bude, sinko!

Etem-efendija, Jonuz-beg i Ismail-aga pogledaše se ispod očiju, pripališe još po jedan duvan, koliko da dobiju malo vremena, pa se Etem-efendija opet okrete Eminu, te ponovi:

– Hoćeš talaki-selase?

– Talaki-selase! – potvrdi Emin odlučno.

– Znaš li da po šeru[126] muž, kad pusti prosto ženu, može je uzeti natrag kad

hoće, a kad je pusti na talaki-selase, ne može je uzeti natrag, osim ako bi se ona, kao puštena, za koga drugog udala, pa je i onaj pustio na talaki-selase, te je onda prvi muž može uzeti, jer je ne uzima kao svoju puštenu ženu, već kao tuđu ženu, koja je puštena?[127]

– Znam to!

– E, dobro! – nastavlja mirno Etem-efendija. – Ako ti kadgod bude žao, nemoj na nas zažaliti.

– Neću zažaliti!

– Onda, odgovaraj, Emine! – poče Etem-efendija malo drukčijim glasom. – Puštaš li ženu?

– Puštam je!

– Puštaš li ženu?

– Puštam je!

– Puštaš li ženu?

– Puštam je!

– E puštena je! – dodade Emin-efendija. – Neka joj je prosto! „Zadržavaš li svoju ženu, ponašaj se prema njoj časno; otpuštaš li je, otpusti je velikodušno!“, veli naše pismo. Emine, tako da činiš kako ti vjera kaže. Ono što je njeno i što si joj ti dao, daj joj; nemoj joj nikakve nepravde činiti! Onaj koji tako radi, radi sam protiv sebe!

Sirota Nafije nije ni znala, što su se tamo u selamliku sabrali, pa joj je ipak zeblo srce...

II

Vratila se u oca, u Ibrahim-age. Klela se da nije kriva i Ibrahim-aga joj je vjerovao, a imao je i hak, što joj je vjerovao. Tješio je, govorio joj je da neće ostati tako, da će joj naći sreće, da će je opet udati za koga. A kad to pomenu, a Nafije prekide suze, pa mu veli:

– Ne treba meni sreće, ja samo Emina volim, samo njega i, ako mu se ne vratim, umrijeću pod tugom!

Siromah Ibrahim-aga, čime je mogao poslije ovoga da je tješi?

A istina je; oterao je od kuće, bacio joj sramotu na obraz, al' ona ga je ipak volela i samo njega. Sad ga je tek više volela otkako je daleko od njega.

A Emin? Mislio je, biće rahat, skinuo seklet s duše, kad jedanput prekr'a. A prevari se, bolan! Sad ga tek nije hvatalo mjesto, pa ni san. Kakav san, kad mu slika Nafijina nije dala spiti; vidio ju je na dušeku; vidio ju je u bahči; čuo je njen glas iz druge odaje; ljubio je pogdjekad onaj jastuk, na koji je ona glavu polagala, a u dolapu našao je i jedne male nal'ne njene, koje valjada slučajno zaboravila, pa ih je malo, malo, te vadio i gledao.

Pa onda bar da su ga ostavili na miru, ali jednako mu te ovaj te onaj priča, kako Nafije plače za njim, kako samo njega voli i kako vene, a sad bar ne bi morala lagati i pretvarati se, kad ju je oterao!

Jedanput je zamolio i jednog dosta,[128] te ovaj poslao hanumu svoju u Nafije kao na viđenje, a Emin će proći mahalom, pa da dostova hanuma vidi i čuje, šta će reći Nafije. Prođe, tako, Emin, a Nafije, kad ga spazi kroz kaveze pretrnu sva, pa skoči na kaveze, te gleda, gleda za njim, sve dok nije zamakao za ćoš'. A kad se odmače od kaveza, ona zagrli prijateljicu, pa joj veli:

– Ne mogu, ne mogu bez njega... Ispi me sevdah...!

– Pa kad te neće? – pita je ova.

– Neka... ja ga opet volim. Da hoće bar da prođe koji put sokakom, da ga vidim... dosta mi je da ga vidim samo...!

To poslije hanuma pričala svome efendiji, a ovaj Eminu. Pa od toga dana još gore. Koliko puta pođe, da iziđe u Kavakli-bahču, ne vodi ga tamo put, ali on pođe Nafijinim sokakom. A kad god prođe, kaje se što je prošao i što je tako

mehak.

Čuo je poslije, da je Nafije sama izvadila šarkiju, u kojoj pjeva svoj dert i zaklinje se, da nikom, nikom neće ljubav pokloniti.

Hadži-Agušu nije smio ništa govoriti, uvijek se pravio kao da neće ni da čuje za Nafije, ali je svoju novu muku povjerio tezi Hatidže-hanumi. Teza mu veli:

– Da vidimo i ovo, Emine. Ja ću naći jednu staru ženu, pa da joj pošljem aber kao od strane Sulejman-bega da je voli, da hoće umrijeti za njom, i moli je da ga pusti jedno veče u bahču. Sulejman-beg je dilber, na oko je, adžamija je, sevdahlija je... Kad se okupe hanume, samo o njemu govore i svaka ga želi; prevariće se belki i Nafije, pa ćemo vidjeti, je li joj krivo srce ili nije!

Dobro je smislila teza, pa je zatim i našla ženu, jednu staricu, koja je taman taj posao i znala kako valja. I otišla stara u Nafije, a ponijela pod pazuhom bohču punu čevrića,[129] tulbenta i učkura, kao da prodaje.

– Nafije, kz'n – veli joj stara – mlada si, lijepa si, grehota što si bez muža.

A Nafija ćuti, pa prevrće čevriće, te ovaj zagleda, a onaj mjeri.

– Toliko vrijeme bez muža, a oko ti sama vatra, kz'n; budala si ako misliš da je samo jedan muž na svijetu. A da, najljepši dilber u kasabi umrije za tobom; razbolje se što iska da ašikuje s tobom. Znaš ga, Sulejman-bega?

Nafije podiže oči, te pogleda strogo u babu, pa joj veli: – Samo je jedan čovjek, nane, kojega mi duša hoće, za drugog nemoj mi zboriti.

– Emin, je li? – dodade stara. – A on bolan ašikuje kroz mahalu; onomad ga vidjeli ljudi, kad je iskočio s plota Emrula-aginog.

Nafije preblijeđe, pa se ugrize za usne i poče joj drhtati glas, kao kod djeteta kad hoće da se zaplače.

– On mene ne voli... znam – reče tužno.

– Čujem, hoće i da se ženi – dodaje stara brzo, a Nafije ispusti čevriće iz ruku, pa zadrhta i naiđoše joj dvije krupne suze na oči, te kroz plač progovori:

– Neka mu je prosto! Neka mu alah dâ da ga druga žena voli toliko koliko sam ga voljela, pa će biti srećan! – ali poslije ovih riječi, nije umjela više da razgovara, i nije razumjela više šta joj stara govori.

A stara je saznala, što joj je trebalo, te ode odatle u Eminove teze, i nakaziva joj sve po redu, što je čula.

A Emin, kada je i to čuo, još gore mu, i poče već skoro svaki dan prolaziti Nafijinom mahalom. Danju prođe, a uveče se ljuti sâm na sebe, što je tako slab, te se sad dvije muke dohvatile u njegovu srcu da dijele megdan. Ni onaj Emin, ni dajbože! Isušio se, islabio, bjega od svijeta, i ne muhabetiše.

A jedanput baš se ubi, koliko se ljutio na sebe. Prolazi on Nafijinim sokakom, kad da dođe na dvadeset aršina do njene kuće, a na pendžeru se rastavi malo kavez, i pade s prozora struk karanfila na kaldrmu. Kad on dođe blizu, osvrnu se, da ko ne ide sokakom, pa se saže i dohvati onaj struk, pa ga metnu na srce, na usta i na čelo, a onda izvadi iz pojasa čevre, te zavi cvijet u čevre, i opet turi u pojas. A ozgo, kroz kaveze, gledala su to dva svijetla oka, gledala su i zadovoljstvom su sjala.

Kad je došao kući, da pukne od muke, baci onaj struk karanfila čak preko plota, a poslije malo... mal’ se opet nije peo preko plota da ga dohvati.

Eto tako su dvije muke tjerale mejdan po njegovu srcu. Pa kojoj muci da odoli?

A jednoga je dana morao da prekrha, tako se više nije moglo, a prekrho je tamo gdje je bilo najtanje. No sad je nastala jedna još ljuća muka i golem belaj.[130]

On je otjerao ženu na talaki-selase (bar da je otjerao bez toga), te da bi je uzeo natrag, treba ona da se vjenča za nekog drugog, pa makar samo jednu noć da provede s tim, a sjutradan da je taj pusti na talaki-selase, pa tek da je može Emin uzeti.

Oh, oh, oh, što je učinio, što je učinio!

Da on sam dâ Nafiju da s drugim provede, pa makar i jednu noć, on koji je Nafiju i od sunca krio. Eto, eto šta je sam od sebe učinio, i kad bi bar moglo da ne bude toga. Ali, ako je hoće, mora biti.

Razmišljao je na ovog ili onog, pa se ustavio na svoga dosta Ragiba terziju.

Ragib istina nije star, ali je dobar čovjek, mudar i rz'lija, a veliki dost Eminov. No, da sam ide u Ragiba, sramota je, a da se ispovedi Hadži-Agušu, opet sramota mu dohodi, te kako će i šta će. Najzad mora te mora reći ocu, pa bilo dan prije ili poslije. A kad mu je kazao, jedne večeri, mislio je, Hadži-Aguš će se začuditi takoj odluci, ali on se ne začudi, nego sleže ramenima i mirno dodade:

– Znao sam ja to, Emine!

Diže se zatim jednog dana Hadži-Aguš u Eminova dosta Ragiba na magazu. Sjede na ćepenak, a Ragib-aga u ćoš', prekrstio noge i kiti srmom jedan jelek. Hadži-Aguš čas puši, čas broji brojanice, pa kao i zine da progovori, te opet zaćuti. Vidi Ragib-aga neka muka jest u hadžije.

– Imaš nešto da mi kažeš, Adžo-efendi? – poče Ragib-aga.

– Baš ti hvala što otpoče – brzo hadžija na to – a da ti ne otkinu, ja bih ćutao još jedan sahat.

– Pa kazuj! – dodade Ragib-aga, te ostavlja posao u stranu, a vadi kesu, te savija cigaru, i oslanja se laktovima na koljena, te se tako naginje bliže Hadžiji.

– A znaćeš što je i da ti ne kazujem. Adžamijska rabota, staračka briga. Onaj moj adžamija, a tvoj dost... tako, pusti ženu ni za šta, baš ni za šta...

– Ni za šta valah, Hadžija. Evo svi koliko nas je, znamo, da je to čestita žena, ama luda pamet... Govorio sam mu tada i, alaha mi, još mi osta' hatr što me ne posluša, a brojim mu se najbolji dost.

– Kazivao sam mu i ja... Pa eto, sad hoće da je uzme, ne može bez nje...

– Neka je uzme, valah, nije je trebao ni ostavljati.

– Pa kako će?

– Pa, tako kako je i pustio, kolaj.[131]

– Nije kolaj – otežе Hadži-Aguš – pustio je na talaki-selase, pa mu sad valja naći dosta, ama salam čovjeka, koji bi mu dao besu.

– Evet, 'Adžo-efend'm, drugo čare nema!

– Nema – dodade Hadžija – nego... on je kao mislio na tebe, Ragib-aga, ti da je uzmeš, da se jedan dan vjenčaš njome, pa sjutradan, da je pustiš na talaki-selase, te da je on može uzeti.

– Na mene? – učini Ragib-aga. – Ne bijaše li pobolje da je uzeo kog starog čovjeka?

– I tako biva – nastavlja Hadžija. – Ama dobar dost je pouzdan, te će održati riječ koliko i star čovjek kome žena ne treba.

– Imaš hak, Hadžo-efendi. Kad je on smislio, neka je na meni!

Eto tako udesi taj posao Hadži-Aguš, te i Eminu bijaše pravo, iako ga je mučilo to što će Nafije biti tuđa žena, pa makar taj bio i tako velik dost kao što mu je bio Ragib-aga.

III

Svršila se svadba i Ragib-aga je uveo nevestu u harem.

Noć je pomračila nebo, i ugasila kandila; mjesec je nisko sjao, a meki jesenji vjetar raznosio je dah s onih starih lipa iz čaira Jusuf-Fetaovog, tamo iza vodenice, koje noću tako lijepo ispuštaju svoj miris, te cijelim se gradom širi, kao da ga alahova ruka kadi izmirnom.[132]

A u niskoj haremskoj sobici Ragib-aginoj, pobacane po sidžadetu šarene dimije, srmeno jeleče i svileno feredže, a tri dušeka naslagana jedno na drugo, da Nafiji bude mekše.

I ona nasloni glavu na jastuk, a kosa joj se prosula po jastuku, a oči zaklopila, te joj duge trepavice bacile sjenke na bijele obraze.

Valjada sanja, sanja Emina!

A Ragib-aga klekao kraj dušeka i gleda je, gleda je dugo; cigaru je već davno nedopušenu zaboravio na sandaliji, a grudi mu se visoko dižu, i oči mu se sjakte

kao dva žiška. A muž je, makar samo i ove jedne noći, opet muž je. Pa je hvata za ruku, i miluje je, ljubi je; ljubi joj prste na ruci, ljubi joj dlan i sudlanicu; ljubi joj meki prevoj kod lakta, i ljubi joj ramena pa šapće:

– Aman, aman! Da sam znao... Da sam znao da si toliko lijepa, Nafije, ne bih pristao da se ženim tobom za ovu jednu noć!

Pa onda joj uzima kosu, i ljubi je, i obvija je sebi oko ruke, oko vrata i opet je ljubi, i opet joj šapće:

– Aman, Nafije, da sam znao da si tako lijepa, ne bih nikad kabulio da se ženim samo za ovu noć!

Pa je onda grli, grli je muški; ljubi joj oči, čelo, obraze, usta, vrat; ljubi, ljubi, ljubi, a poljupci mu vreli kao usijano gvožđe, i svaki mu se poljubac upije na obraz, na usta, kao pijavica, te se ne može lako otkinuti.

A Nafije? Koliko god je u početku htjela, da ostane ravnodušna prema ovoj noći, u kojoj mora biti tuđa žena samo dvanaest sati; koliko god je sanjala samo o svome što skorijem sastanku s Eminom; koliko god je morala trpeljivo snositi ljubav svoga privremenog, jednonoćnog muža... ipak se razbudi, otvori oči, u kojima je drhtala neka nova, dosad njoj nepoznata vatra; raširi ruke i njima snažno obgrli snažan stas Ragib-agin i očajno uzviknu:

– Oh, dakle, istina je, istina je...!

I potok suza poleće joj niz obraze.

Međutim, Ragib-aga i ne doču njene riječi, on samo viđe suze na očima; on ih svojim vrelim kao žar usnicama isuši, a svojim snažnim rukama obgrli Nafijin meki struk; pritište glavu svoju na njene grudi, i osta dugo tako snivajući toga časa o Edenskim orošenim vrtovima,[133] gdje teku izvori meda i mlijeka, gdje pravedni neće osetiti ni vrućinu, ni ledenu stud; gdje će iz izvora Selsebila piti đumbir iz srebrnih pehara, pod sjenkom palmi i narova, a opkoljeni lijepim mladim djevicama s velikim crnim očima; djevicama koje nalikuju na zimvil i na merdžane; djevicama okruglih njedara, djevicama koje nikad čovjek nije takao. A kad se Nafija malo razabra, ponovo joj udariše suze na oči i očajno uzviknu:

– Ah, dakle, istina je, istina je...!

Ragib-aga joj poljupcima presiječe riječ na usnama, a tiho, šapućući joj na uvo, pripita:

– Šta je, elmas'm, šta je istina?

– Istina je da ima ljudi koji ljepše ljube i koji lošije ljube...

– Tebe, elmas'm, samo ovako može čovjek ljubiti, a ne drugačije – i tu je Ragib-aga ponovo pritište na grudi toliko snažno da joj dah u grudima presiječe. – Samo ovako... samo ovako... – šaputaše dalje Ragib.

A Nafiji sad tek udariše suze na oči.

– Što sam saznala, što sam saznala? – i poče kršiti prste. A Ragib joj miluje kosu i pita je:

– Pa kako ću, elmas'm, da te dam sjutra? Rana će mi ostati na srcu.

A Nafije plače i premišlja nešto; grudi joj se visoko dižu; oči joj sjakte toplotom sunca, pa ujedanput pade Ragibu na grudi, i propišta:

– Ne daj me...!

Pa je od ovih riječi obuze neki strah i zagnjuri glavu Ragibu na grudi i poče drhtati, kao da ju je grom udario.

Valjada u tom času pojavilo joj se lice Eminovo, ono blijedo i suho, što se nje radi osušilo i ispilo; one tamne Eminove oči, što su se skoro ugasile, čeznući za njom.

A Ragib i sâm jedan čas promisli; sramota je da prekrha riječ koju je dao i da izgubi dosta; grehota je da prekrha ljubav koju je u srcu osjećao i da izgubi sreću.

Ali on to promisli samo jedan čas, samo jedan dekik; da nije bilo Nafije kraj njega, možda bi drukčije smislio, ali ovako... pritište je na grudi, pa diže ruku uvis, kao da se kune, te veli.

– Tako mi alaha, i da hoću, ne mogu te dati! Kamo sreće, da nijesam pristao da se ženim tobom samo za ovu noć, ali... kad je već bilo... ne mogu te dati! Znam i

sramota je i grehota prekrhati besu, ali... ne mogu te dati...!

* * * * *

Pa i ne dade je. Grizla ga je savjest; klonio se da se ne sretne s Eminom, jer ga je sramota bilo; znao je i za prijetnje Eminove, ali – on je imao pravo da zadrži ženu s kojom se vjenčao.

A jednoga dana, o Bajramu, kad'no grokte' puške sa svih strana, puče i jedna iz Hadži-Aguševog dućana i pogodi Ragib-agu više pojasa, baš ispod lijeve sise.

Odniješe ga kući, da ga vida[134] Nafije, a ona ga i ne zapita čija je to puška. Dođoše i mejmuri iz konaka, da učine institak, i da zapitaju na samrti Ragiba na koga mu plače srce, ali Ragib ne reče čija ga puška ubi. Samo kad dođe sahat, on zovnu Nafiju, da je još jednom poljubi i onda joj reče:

– Dužan sam mu bio... Neka mu je prosto!

Lale

Kako je bilo i šta je bilo naprijed, neću vam kazivat. Neću ni ja da griješim dušu!

Jedni vele ovako a drugi onako, i koj’ će tu znat kako je baš pravo bilo. A teško ti je i nać’ istinu, kad se to ne dešava svaki dan, te da mo’š reći: ovako bješe ovi put, a onako oni put, te ovo sad ovako i ovako će bit’.

Gdje si ti čuo dosad da je ’rišćanska cura odbjegla za Arnautinom, manj’ ako je zorom ugrabio. Bar kod nas se to prvi put desi kad ono Cveta Tripkova odbježe u harem Ragib-agi. Jedni vele: pretio joj zaklaće joj braću, krov će joj upaliti, kuću raseliti, te ona – vele – nek bude što bude s njom, a bar svoje da spase, pa otišla mu; drugi vele jok, nego ga milovala i baš ga onako od duše milovala pa sve zaboravila, i r’z i din, te mu otišla na ruke.

A to jutro, kad Cveta odbeže, Ćose-Husein u Uzun-Usinoj kafi, kad dosrka četvrti fildžan, ovakvu riječ reče:

– Znao sam ja e će tu biti neki maskarluk. More, čija magaza zapustila – Ragib-agina; ko se žali na ćesatluk – Ragib-aga. Što ima tuđar u čaršiji, svako podavio noge pa tu, na ćepenku od sabaha do akšama, Ragib-agin ćepenak pust, a Ragib-aga ispružio noge te gdje je da je, u varoš mahali je. Znao sam ja e će tu neki maskarluk da bude! I istina bi maskarluk!

Što ima starije od mladosti? Ona ne pita, već čini što hoće; starija je ona i od pameti i od r’za, pa eto vidiš i od dina!

Te prođe laf od jednog kraja kasabe do drugog, pa iziđe iz kasabe te u nahiju, a iz nahije ode dalje. Ni dlan o dlan nisi udario, a pet nahija znalo već za taj maskarluk, gdje ’rišćanka odbegla u Arnautina.

A lako je lafu sad potrčati za dan i noć, kad i laf, ka’ i čovjek, putuje telovima[135] i mašinama, a ne nose ga više kiridžije kao što negda bješe.

Te i u svih pet nahija jedni vele ovako a drugi onako. Jedni vele beše zor, Cveta

morade, a drugi vele: jok, nego htjede; učini jalnš’lk, izvara se.

Pa izvadi se i pjesma:

Ragib-aga sjedi

Na sandaliju

A Cveta mu služi

Ljutu rakiju.

Pa i ta pjesma potječe s jednog kraja kasabe te na drugi, te s kraja na kraj nahije, pa ode u svih pet nahija.

A ako pitaš i ko prvi pronese laf kroz čaršiju, a za lafom ko pronese pjesmu – niko drugi do Ćose-Husein u Uzun-Usinoj kafi. Drugo jutro pošto odbeže Cveta, kad Ćose-Husein posrka peti fildžan kafe, reče tu riječ i pjesmu, pa još dodade:

– I ne zovu je više Cveto, nego Lale!

* * * * *

Istina je, nazvali je Lale; obojili joj nokte k’hom; sasjekli joj kosu te pustili zolufe, onako albasanske zolufe; odveli je u harem te nalijepili boju; sakrojili dimije i sve udesila Ragibova majka, da se zaboravi Cveta, a da Lale što ljepša stane.

A stala istina lijepa, te u Stambolu je nema takve. Samo što joj oko zamutilo, a duša joj se stegla, te nešto boluje a ne kazuje.

– Što je, Lale? – pita je Ragib-aga, a pita je lijepim glasom i milosno.

– Teško mi je, žao mi je majke i braće...

– Pa neka ti dođe majka, neka ti dođu braća, dobro su došli!

– Oni neće doći.

– Neka dođu...!

– Za njih je Cveta umrla...

– Sve će proći, Lale, sve će proći! – tješi je Ragib-aga. – Šta još vakat nije izliječio. Izmirićemo se, pa će doći i ići ćemo im.

Drugi put je opet zateče, pune joj oči suza.

– Što je, Lale? – opet je pita lijepim glasom i milosno.

– A sjutra je, bolan, Đurđevdan, sjutra će majka u crkvu pa onda doma, pa će doći roditelji i prijatelji, pa će... – a ono dalje suza nastavi.

– Pa, Lale, ko ti krati. Ja ti ne tražim da mijenjaš veru; ti se, eto, krstiš kad hoćeš, moliš se alahu po tvome adetu. Čuvaj vjeru ka' i ja moju. Ja ti ištem srce, a dušu ti ne ištem. Neka duše vjeruju svaka svoju vjeru, a srca... srca neka nam jednu vjeru vjeruju.

– Ti si dobar, Ragibe – kroz suze veli Lale i dohvati mu se ruke te je prinosi ustima i čelu – ali, eto, tu me boli, tu pod srcem; da mi je da odem do crkve, da pomirišem onaj tamnjan; da cjelivam onu ikonu... sjutra je slava naša, sjutra će se rezati kolač u nas, sjutra je...

Ragib-aga sav uzdrhta i lice mu se izmeni; oseti kako mu nešto pade na dušu, pa je pritište i razdrobi, i zemlja se pod njim ugibe, a glas mu se u grlu zasuši, te umoran klonu na minder i pritište čelo na jastuk pa se tu pritaji.

Lale se čisto preplaši.

– Što ti je, Ragibe?

– Ništa... ništa... – šapće on – proći će, proći će.

Pa osta još dugo tako oborene glave te drhće i uzdiše, samo što mu suze ne

poteku. Zatim diže polako glavu i ustade te pođe vratima, i uz put još dodade:

– Proći će... sjutra će proći...!

* * * * *

A kad sjutra osvanuo lijep, prelijep dan, te ti se čini kao da se alah kroz taj dan milosno nasmiješio na svoj insan. Zamirisao bagrem otud i odovud, te misliš neka ruka havom pronijela levantu i izmirnu. Što je đumbir i što šerbet, onu havu u lijepom danu da piješ, pa da se bolan liječiš. Nije hava, nego misliš mlijeko je!

Cvijet izdigao krunu a probudila se ptica, bubice se razgrijale te se unose havom, i vodice promiljele te razgovaraju; misliš onaj potočak iz donje mahale šapće ovome iz gornje: „Čist sam kao dijete, bistar kao suza, veseo kao ptica, ako si i ti takav, ajde da se sretnemo pod gradom, te da zajedno tečemo!“

Ih, da je svakad takijeh dana, čovjek bi drukčiji bio, jer kad je tako lijep dan a ti se sjećaš alaha i njegove milosti, pa na zlo i ne misliš.

A danas još ’rišćanski praznik, te tamo izdaleka, iz gornje mahale, tiho udara mala kambana, saziva one koji Pejgambera[136] vjeruju da mu se pomole.

A kako bi Lale i prežalila današnji dan, danas kad joj je slava?

Ali Ragib-aga se jutros rano probudio, obukao je stajaće ruho; mater je i sestru poslao negdje još sinoć, a ostao sam s Lalom. Poljupcem je probudio, a kad se izmila i udesila, uzeo je za ruku pa, ne govoreći joj ništa, odveo je u onu malu sobicu iza amamdžika, u sarahčanu.

Tamo su veliki sanduci, sve pod ključem i katancem. On otvori jedan veliki sanduk te vadi polako šehove iz njega i slaže ih na drugi, a sve ćuti, ni reči ne zbori. Pa kad podiže i posljednje što je bilo, diže s dna sanduka jednu ikonu.

– U tebe ikona, Ragibe – pita Lale, a obrvice joj se podigle visoko, usta sabrala a šake sastavile.

Ragibu zaigra žilica na slijepom oku; sabra mu se suza u oku a zadrhta mu donja usna.

– Pred tom se ikonom... molio bogu moj djed i svi, svi pre njega... svi...

Lale zadrhta dušom, a ne umede jezikom već očima ga pita, a Ragib nastavi:

– Tako... bilo je... sad se više ne povrati!

– Pa Sveti Đorđija? – pita preplašeno Lale i krsti se i cjeliva ikonu.

– Sveti Đorđija, Lale, to je bila slava mojoj kući; moj otac, rahmet ejls'n – vadio je tu ikonu svaki put o Svetom Đorđiju iz sanduka i ja tako činim i dan-danas...

Lale drhtaše kao prut pred ikonom, a suze joj potokom liju, a kad Ragib uze da joj suši usnom suze, ona ga nježno otisnu i kroz suze mu reče:

– I moja je slava... Sveti Đorđija je i moja slava...

– Jest i tvoja! – veli bolno Ragib-aga, a lice mu se menja i umoran klonu na sanduk i obori glavu na ruke, pa dršće i uzdiše, samo što mu suze ne poteku.

Dugo i dugo tako seđaše, a tada se diže, ama muški pogleda u Lale pa, malo drhtavim ali jasnim glasom, veli joj:

– Cveto... mi nismo jedno za drugo... imamo jednu slavu... ne smemo griješiti dušu... nego... pobogu sestra da si mi odsada... ajde... ajde, spremi se, da te vodim majci i braći...

* * * * *

Opet prođe laf s jednog kraja kasabe na drugi, pa izađe iz kasabe te u nahiju, a iz nahije ode dalje, a odatle u pet drugih nahija.

Opet jedni vele ovako a drugi onako, a mi znamo kako je bilo, te nam nije ni stalo do sokak lakrdije.

A na sve lakrdije ozgo, Ćose-Husein, kad dosrka šesti fildžan kafe u Uzun-Use, okrete se te (bilo je devet šajita)[137] reče:

– Ja mišljah, Ragib-agi dosta bješe jedan maskarluk, a on gle, pa dva učini!

Beleška o autoru

Branislav Nušić, srpski književnik (Beograd, 20. 10. 1864 – Beograd, 19. 1. 1938). Studije prava završio je na Velikoj školi u Beogradu (1887). Učestvovao je u Srpsko-bugarskom ratu. Zbog satirične pesme protiv obrenovićevskog režima (Dva raba, 1887) bio je osuđen na dve godine zatvora. Nakon pomilovanja, službovao je u konzulatima Kraljevine Srbije; od 1900. bio je upravnik pozorišta u Beogradu, Novom Sadu, Skoplju i Sarajevu. Sarađivao je u periodici (u Politici je imao podlistak pod pseudonimom Ben Akiba). Nastavljajući se na tradiciju Jovana Sterije Popovića, pisao je satirične komedije (Narodni poslanik, 1883; Sumnjivo lice, 1888; Protekcija, 1889), u kojima je prikazao srpsko građansko društvo na prelazu iz 19. u 20. vek. Scenskog uspeha imale su i istorijsko-romantično obeležene drame (Knez Ivo od Semberije, 1900; Hadži Loja, 1908). Antiratna raspoloženja izrazio je u zbirci Pripovetke jednog kaplara (1886), drami Velika nedelja (1920) i memoarskoj knjizi Devetsto petnaesta (1921). Objavio je humoristički roman Opštinsko dete (1902), roman za decu Hajduci (1934) te humorističku Autobiografiju (1924). Potkraj života vratio se komediji (Gospođa ministarka, 1929; Ožalošćena porodica, 1934; Pokojnik, 1937; Vlast, nedovršena); spontanim šalama i duhovitim dijalozima te satiričnim portretisanjem karaktera, oštrom kritikom društvenih deformacija i veštim građenjem zapleta stekao je široku i trajnu popularnost u pozorišnoj publici.

---

[1] Jašmak – pokrivač za lice u Turkinja; rahat – mirno; ćatib – pisar; nufuz-

idare – statističko odeljenje; topke – lopte. (Prim. aut.)

[2] Teza – tetka; laurać – pamučna šarena materija; nal’ne – nanule; tava – sud u kome se sprema i peče đuveč; učurtme – zmaj ili hala, koju deca puštaju. (Prim. aut.)

[3] Kavga – svađa; keser – čekić sa sečivom; zijafet – čast, veselje; kurban – žrtva; ajluk – mesečna plata; borč – dug; širjaćija – duvan koji se dobro puši; kačak – onaj koji izbegne od zakona, dakle i duvan koji se krišom unosi u monopolske oblasti; zabit – oficir. (Prim. aut.)

[4] Mirilaj – pukovnik; evet – da, jeste; alah rahmeš ejls’n – bog da ga prosti; din – vera. (Prim. aut.)

[5] Muhabet – razgovor; basma – čojica; mutesarif – okružni načelnik; feredža – haljina u Turkinja, koju oblače kad već hoće jašmakom da se skriju; ajlaz – lenjivac; r’suzl’k – nevaljalstvo; laf – reč; čad’r – suncobran; barabar – zajedno. (Prim. aut.)

[6] Ćeif – volja; evzadžija – apotekar; vaj bana – teško meni, jao meni; čapk’n – lola; biti – svrši se. (Prim. aut.)

[7] Muhadžeri – iseljenici (u svakoj turskoj varoši ima po jedna mahala iseljenika iz Srbije ili Bosne); taš-ćuprija – kameni most; vakat – vreme. (Prim. aut.)

[8] Brak – ostavi; ababije – drugarice; ćerime – ćerko moja. (Prim. aut.)

[9] Havta – nedelja, sedmica. (Prim. aut.)

[10] Gel – odi; otur – sedi; ugursuz – nevaljalac; lafimo – govorimo. (Prim. aut.)

[11] Džaba – badava; maskarluk – bezobrazluk; belki – valjda; esapiti – računati; alah’n emr’ile – s božjim dopuštenjem. (Prim. aut.)

[12] Tuđar – trgovac; konuštisati – imati prijateljske odnose; kreme – starešine u Arnauta; astahana – bolnica; šinik – mera kojom se meri žito. (Prim. aut.)

[13] Sevdah – ljubav; akšam – veče; beledija – opština; kasaba – varoš; pazvant – noćni čuvar koji i sate označuje lupajući batinom o kaldrmu; bezisten –

pokrivena čaršija; bilbil – slavuj; garneta – klarineta. (Prim. aut.)

[14] Tarabolos – pojas; mintan – koporan (jelek s rukavima); altipatlak – revolver (šestopuk); ćeče – arnautska bela kapa; eškija – odmetnik, razbojnik. (Prim. aut.)

[15] Zenđin – bogat; čiflik – spahiluk; tugla – cigla; milk – dobro; ačik – otvoreno; jangija – požar; zambak – krin; đulova gondža – ružin pupoljak. (Prim. aut.)

[16] Šejtan – đavo; Sakar – neka vatra paklena, koja se i u Kuranu pominje; Eblis – zao duh; sura – stih u Kuranu; mejmur – činovnik; doksat – pokrivena terasa uz kuću. (Prim. aut.)

[17] Maksuz – naročito; k'smet – sudbina. (Prim. aut.)

[18] Kavezi – rešetke na prozorima haremskim; adžamija – mlado ludo. (Prim. aut.)

[19] Gajle – briga; čebre – marama vezena. (Prim. aut.)

[20] Mujezin – hodža; def – daire; k'na – boja kojom Turkinje boje nokte na rukama i nogama; čangaraci – praporci; sunet – obrezivanje, kada bivaju velika veselja; ćimbiš – veselje. (Prim. aut.)

[21] Čampareta – sprave na prstima kojima se udara; saz' – druga tambura; altiluk – šest groša; feslijen – bosiljak; sen s'n ben'm eskiden – ti si moja od vajkada. (Prim. aut.)

[22] Čare – izlazak, način. (Prim. aut.)

[23] Kol – patrola. (Prim. aut.)

[24] Tebrik – čestitka; alah mubarek ets'n! – bog im dao mnogo godina. (Prim. aut.)

[25] Dekik – minut; vakuf – manastirsko (zadužbinsko) dobro; teferič – lepo mesto za uživanje, izlete; sabaile – ranom zorom; izmećarka – služavka; krošnja – sepet, korpa; jemek – jelo. (Prim. aut.)

[26] Akšam – veče; ća-ću – nadgovaranje; dževa – larma, vika; adžemski – persijski; tutun – duvan; mutesarif – okružni načelnik; džezareiz – predsednik krivičnog suda; mangal – pokretno ognjište, na kome se vatra loži; lokum – slatki kolač; bimbaša – major; amamdžija – vlasnik kupatila; asura – prostirka opletena od šaše; tarirat-mudir – glavni sekretar; muftija – verski dostojanstvenik, poglavica; „Ja sev, ja vaz'gedž!“ – „Ili ljubi, il' me se okani“; alaj-beg – šef žandarmerije. (Prim. aut.)

[27] Kolaz – kapetan; tabor-ćašib – pisar bataljona; muhabetišu – razgovaraju; testija – zemljani sud za vodu; iljač – lek. (Prim. aut.)

[28] Sevap – dobročinstvo; merak – volja; čevre – marama kićena srmom; tatli – slatka; saltanat – raskoš; gugutka – kumrija; selvija – kiparis, tanko visoko; peče – što i jašmak, samo crn, prozračan veo, kako Carigrađanke nose; dženet – raj; šarkija – pesma; dilber – naočit, viđen; ćeif – volja; otatlisati – zasladiti; šenluk – veselje; meraklija – strastvena. (Prim. aut.)

[29] Kamičak kaže se taš, te po sliku „Taš-ak't ma đoz enden jaš!“ znači: „Neka ti teku suze za mnom!“

[30] Amajlija – zapis; džangaraci – praporci. (Prim. aut.)

[31] Minder – kanabe slamom natrpano; zapti – steže, zadržava; basma – čojica. (Prim. aut.)

[32] Džam – staklo na prozoru; đaur – hrušćanin, u stvari poganac; din – vera. (Prim. aut.)

[33] Alah rahmet ejles'n – bog da je prosti. (Prim. aut.)

[34] R'z – obraz, u prenosnom smislu čast; selamlik – odeljenje kućno, u kome se muški gosti dočekuju; sandalije – stolice; odžak – ozidano ognjište gde se vatra loži; haremluk – kućno odeljenje za ženskinje; šiljte – jastuk na kome se sedi. (Prim. aut.)

[35] Avdes – umivanje pred molitvu; ćesatluk – oskudica; nazli – dična, ponosita; rahmetli – pokojni; mejtebe – škola; ruždije – viša škola, gimnazija; ćatib – pisar; konak – sud. (Prim. aut.)

[36] Treska – groznica; kadija – verski sudija; teće, tekija – džamija bez

minareta, obično grob kakvog sveca, kapela. (Prim. aut.)

[37] Seklet – jed, čamotinja; zemani vak’t – staro vreme. (Prim. aut.)

[38] Altipatlak – revolver koji šest puta puca; ala franka – evropski; pantole – pantalone, čakšire; kondure – obuća, cipele; fes al – crvene, aleve boje; aber – vest, poruka; efendija – gospodin. (Prim. aut.)

[39] Peki – dobro. (Prim. aut.)

[40] R’suz – nevaljalac; Jeđup – Ciganin; saroš – pijanica; komardžija – kartaš; čoček – igračica; hak – pravo. (Prim. aut.)

[41] Bastun – štap; cigarluk – muštikla, oblica. (Prim. aut.)

[42] Amamdžik – soba u kojoj je kupatilo; elmas – dragi kamen; dert – briga; inšalah – ako bog da. (Prim. aut.)

[43] Vaj bana – teško meni, jao meni; r’suzl’k – nevaljalstvo, beščašće. (Prim. aut.)

[44] Gibe, gibekli – teška žena (pod bremenom). (Prim. aut.)

[45] Strem – kola koja konji vuku; šeovi – stvari; čeiz – miraz; hair – sreća. (Prim. aut.)

[46] Feslijen – bosiljak; apsovi – apsenici; izin – dopuštenje. (Prim. aut.)

[47] Maksuz – naročito; Sabah hair-jols’n – srećno jutro, dobro jutro. (Prim. aut.)

[48] Bitisati – svršiti; hastaluk – bolest; jatak – postelja; beledijski hećim – opštinski lekar. (Prim. aut.)

[49] Barjak-džamija – džamija s koje se barjačićem daje znak o Ramazanu; iftar – večera; akšam-ezani – večernja molitva; čardak – dvorac; muhabedžija – razgovordžija; askerija – vojništvo; ćaba – poklonstvo, hadžiluk; esap – račun; vakat – vreme; muarebe – rat; eškija – hajduk. (Prim. aut.)

[50] Sade-kava – gorka kafa. (Prim. aut.)

[51] Sevaplija – dobročinitelj. (Prim. aut.)

[52] Kapija – vrata; odaja – soba; pendžeri – prozori; džamovi – stakla. (Prim. aut.)

[53] Ibrik – bakreni sud iz koga se voda pije; izmirna – miris koji se u vatru meće; đul – ruža; jatak – postelja. (Prim. aut.)

[54] Legen – bakreni lavor. (Prim. aut.)

[55] Feslijen – bosiljak; zambak – krin. (Prim. aut.)

[56] Degeneci – batine po tabanima. (Prim. aut.)

[57] Hamam – banja; haremluk – odeljenje za ženskinje. (Prim. aut.)

[58] Maksuz – naročito. (Prim. aut.)

[59] Dekik – minut. (Prim. aut.)

[60] Memlećet – država, zemlja, oblast. (Prim. aut.)

[61] Pič – vanbračno dete (kopilan); strem – putnička pokrivena kola; jabandžika – strankinja; kasaba – varoš; fukara – siromašna; sevap – dobročinstvo; šeovi – stvari. (Prim. aut.)

[62] Tabak-hana – radionica gde se koža učinja; sajbija – gazda, pritežalac; mandža – jelo; učkur – svitnjak; borč – dug. (Prim. aut.)

[63] Aber – glas; čaršija – pazar; merak – strast. (Prim. aut.)

[64] Mejtebe – škola; ćitab – školska knjiga; k'smet – sudbina; jasak – pretnja, zapovijed; baj bana – jao meni, teško meni. (Prim. aut.)

[65] Ajlaz – lenjivac; poasiti se – osiliti se; table – trik-trak; Kurban-bajram – praznik, kad se kolje kurban (žrtva); hapus – zatvoren u hapsu; kačadžije – koji prenose zabranjene stvari, najviše kraj granica; koldžije – čuvari. (Prim. aut.)

[66] Čare – izlazak, način; belaj – nesrećan slučaj; čair – livada; tutun – duvan; pokavžiti – posvađati; Jeđupka – Ciganka; čoček – igračica; dilber – lepotica, naočita, viđena; ćafir – bezverac, neznabožac. (Prim. aut.)

[67] Avlija – dvorište; martina – puška Martinovog sistema. (Prim. aut.)

[68] Zaptije – žandarmi. (Prim. aut.)

[69] Berđuzar – dar; turli – razne vrste; šedrvan – vodoskok; tenećedžija – limar; čenar – platan. (Prim. aut.)

[70] U prevodu bi glasilo: Ah, ja te ljubim, kao dušu svoju, / Anđele ubavi! / Al' s lica tvoga ne pročitah jošte / Slatku r'ječ ljubavi. (Prim. aut.)

[71] Džeba – vika; kabajet – kriv; kabak – dulek, bundeva, tikva. (Prim. aut.)

[72] Haklija – prav, častan; milk – dobro, imanja; tuđar – trgovac; insan – čovek; tabijat – narav, ćud. (Prim. aut.)

[73] Halka – gvozden kotur, prsten, kojim se udara na kapiji; čeiz – miraz, oprema; nahija – okrug; selam – pozdrav; joldžija – putnik; teskera – objava, vrsta pasaporta; džimbiš – veselje; goč – bubanj; binjedžija – jahač; đem – gvozdeni lančić koji se stavlja konju preko zuba; džambas – poznavalac konja, posrednik pri kupovini konja, obično Ciganin. (Prim. aut.)

[74] Džuma-đun – molitveni dan, praznik, petak; selamlik – čestitanje, primanje, audicija; džada – širok put, drum, šose; fildžan – porcelanski sudić, iz koga se pije kafa; badjava – uzalud; dara – težina suda koji sadrži predmet, koji se meri. (Prim. aut.)

[75] Berđuzar – dar, koji se u stvari čini, dok bakšiš, osim u stvarima, može biti i u novcu; kata – para; džube – gornja haljina, mantija; medžlis – skupština prvaka varoških; fildiš – slonov zub, slonova kost; đamiš – srebro; mavija – plavo; kilibar – ćilibar; maza – magaza, dućan; toavdžija – trgovac ukusnih stvari; basmadžija – koji prodaje basme, čojice; bešik – kolevka, ljuljka. (Prim. aut.)

[76] Dolap – orman u zidu; šopke – lopte; ćibrit – žigice; espap – roba; al-biber – crvena (aleva) paprika; đul – ruža; feredža – gornja haljina u Turkinja, čad'r – suncobran; mečak – čunak na razboju (onaj mišić što provlači žicu kroz tkivo). (Prim. aut.)

[77] R'suz – nevaljalac, beščasnik; medžidija – novac sultana Medžida, srebrna medžidija čini 20 groša; kusur – ostatak. (Prim. aut.)

[78] Dadudžija – tužilac; karar – rešenje, presuda; mintan – koporan; tipa – krpa, pačavra. (Prim. aut.)

[79] Džarije (arapski, a turski halaik) – žena koja se može kupiti i prodati, robinja; hak – pravo; derviš – kaluđer; belki – možda; inšalah – akobogda; kapidžik – vrata; ućumat – nadleštvo, ured; metalik – vrsta novca; beledijski – opštinski. (Prim. aut.)

[80] Mejmur – činovnik; tasildar – poreznik, onaj koji zbira porez; ruždije – srednja škola; zabitska škola – škola iz koje izlaze zabiti (oficiri); bimbaša – major (taj čin nosi sobom titulu bega, beja). (Prim. aut.)

[81] Garneta – klarineta; ks'knluk – ljubomorstvo. (Prim. aut.)

[82] Az'r – gotovo. (Prim. aut.)

[83] Arhetl'k – pobratimstvo do strašnoga suda. Biva u muhamedanaca, kad žena nema poroda, učini pobratimstvo sa svojim mužem, te postanu brat i sestra, a muž uzme drugu ženu sebi. Takav brat i sestra održavaju najstrože bratske odnose, te se za to taj čin i naziva arhetl'k, tj. pobratimstvo koje mora trajati sve do strašnoga suda. (Prim. aut.)

[84] Muhasebedžija – glavni finansijski činovnik okruga, više nego blagajnik; defterdar – što muhasebedžija u okrugu, to defterdar u vilajetu; mangal – pokretno ognjište; espap – račun. (Prim. aut.)

[85] Lira – turski zlatan novac od 23 dinara; izmet – služba, posluga; ajluk – mesečna plata. (Prim. aut.)

[86] Parče – komad; lokum – slatki kolač. (Prim. aut.)

[87] Barabar – zajedno, naporedo; ibrik – bakreni sud iz koga se voda lije. (Prim. aut.)

[88] Mafez – šamija, ubradača; ojme – kitice kojima se kite ivice u mafeza; čerek – četvrt; din – vera. (Prim. aut.)

[89] Miftija – verski dostojanstvenik, poglavica; hair – sreća; bilbil – slavuj. (Prim. aut.)

[90] Retko da ko džariju ne uzme za zakonitu ženu kad s njom dobije dete, ali to nije obavezan učiniti. (Prim. aut.)

[91] Marifet – veština; temena (praviti) – šaku doneti do usana i čela i time pozdraviti. (Prim. aut.)

[92] Izin – dozvola; gajle – briga; harbije-mejtebe – vojnička škola. (Prim. aut.)

[93] Baška – za se; mastraf – trošak. (Prim. aut.)

[94] Ćurd – azijsko pleme Kurdi. (Prim. aut.)

[95] Alal (uzeti) – oproštenje uzeti. (Prim. aut.)

[96] Mutvak – kuhinja; dizluci – dokolenice. (Prim. aut.)

[97] Asura – prostirka od trske; dušema – patos, pod; sanovi – bakreni tanjiri; sinija – sofra. (Prim. aut.)

[98] Hamam – toplo kupatilo; feredža – gornja haljina; fistan – donja haljina; laf – govor; k'smet – sudbina. (Prim. aut.)

[99] Fajda – korist, interes, vergija – porez. (Prim. aut.)

[100] Gugutka – kumrija; fukara – sirotinja; zenđin – bogat; sevdah – ljubav; pazvant – onaj što noću udara sate, noćni stražar; binjek – poviši kamen, postavljen pred kapijom, da se s njega uzjaše konj. (Prim. aut.)

[101] Gajle – briga; borč – dug. (Prim. aut.)

[102] Muktar – starešina mahale, kmet; tuđar – trgovac; mor – modro (violet); čad'r – suncobran, amrela; ipek – svila. (Prim. aut.)

[103] Asker – vonjik; bedelj – zamen; kad ko neće u vojsku, već plati kome da umesto njega služi, onda se ta zamena zove bedelj; hrišćani ne idu u vojsku, već plaćaju naročitu porezu, koja se takođe zove bedelj. (Prim. aut.)

[104] Muharebe – rat. (Prim. aut.)

[105] Dušman – neprijatelj; taraf – stranka, partija; aza – građanin, član okružnog saveta; medžlis – okružni savet. (Prim. aut.)

[106] Inat – prkos; mejtebe – škola; vakuf – crkveno ili džamijsko imanje; metalik – deset para; sebep – uzrok. (Prim. aut.)

[107] Hak – pravo; inćar – poricanje nečega što je istina; mutesarif – okružni načelnik. (Prim. aut.)

[108] Rs'z – nevaljalac, bezobraznik; fukara – siromah, golać. (Prim. aut.)

[109] Šeih-ul-islam – verski starešina u Carigradu; ćitab – knjiga. (Prim. aut.)

[110] Dekik – minut. (Prim. aut.)

[111] Aber – glas; jangija – požar; maaza – magaza, dućan; kondurdžija – obućar. (Prim. aut.)

[112] Sandalija – stolica; čirak – šegrt. (Prim. aut.)

[113] Selamlik – audijencija, soba za primanje. (Prim. aut.)

[114] Šućur – dobro (kao hvala bogu); kabajet – krivica. (Prim. aut.)

[115] Konuštisati – ophoditi se. (Prim. aut.)

[116] Han – gostionica; joldžija – putnik; čevre – marama; bakšiš – napojnica; bešluk – novac od pet groša. (Prim. aut.)

[117] Šehovi – stvari; iftar – večera. (Prim. aut.)

[118] Derviš – kaluđer. (Prim. aut.)

[119] Hazna – blagajna; karar – rešenje. (Prim. aut.)

[120] Talaki-selase – tri puta puštena. U muhamedanaca ko tri puta pusti ženu, ne može je više uzeti, osim ako je tako puštenu ko drugi uzme za ženu, pa je zatim onaj pusti. Biva da ko god odjednom pusti ženu na talaki-selase, tj. tri puta reče „puštam je", onda se to računa kao da je tri puta puštena, te više mu ne može biti žena. Fildžan-čiček – ladolež; đuneš-čičeji – suncokret; k'na – lep čovek, cvet kojim Turkinje boje nokte. (Prim. aut.)

[121] Leblebije – prženi grašak; rahatluk – spokojstvo, zadovoljstvo; širet – vragolasta; šišman – debeo; fuči-gibi – kao bure; kavez – rešetke na prozorima

haremskim. (Prim. aut.)

[122] Jeđupke – Ciganke; šarkija – pesma; kapidžik – mala vrata. (Prim. aut.)

[123] Sandalija – stolica. (Prim. aut.)

[124] Ibrik – bakreni sud iz koga se voda pije; Kupt-mahala – ciganska mahala. (Prim. aut.)

[125] Seklet – jed, samotinja, sumor, neraspoloženje; tabijat – narav. (Prim. aut.)

[126] Šer – zakon, Kuran. (Prim. aut.)

[127] Dešava se kad muž pusti ženu na talaki-selase, pa je želi opet uzeti, da zamoli nekog svog prijatelja, te ovaj zaprosi i venča se s ovom ženom, pa je samo jednu noć drži, a sutradan pusti je na talaki-selase, te je kao prvi muž može uzeti, kao tuđu puštenu ženu. (Prim. aut.)

[128] Dost – prijatelj, rođak. (Prim. aut.)

[129] Čevrić, čevre – marama kićena srmom; tulbenta – čember; učkur – svitnjak. (Prim. aut.)

[130] Belaj – beda, nevolja. (Prim. aut.)

[131] Kolaj – lako; salam – čestit; besa – reč, tvrda reč, zavet; čare – izlazak, način; čair – lučica (polje kraj reke). (Prim. aut.)

[132] Izmirna – miris koji se u vatru stavlja; kabuliti – pristati. (Prim. aut.)

[133] Edenski vrtovi – koje Kuran obećava pravovernima, na onome svetu; đumbir – šerbe. (Prim. aut.)

[134] Vida – leči; mejmuri – činovnici; konak – sud; institak – ispit, saslušanje. (Prim. aut.)

[135] Tel – žica, telegrafska u ovom slučaju. (Prim. aut.)

[136] Pejgamber – Isus Hrist. (Prim. aut.)

[137] Šajit – svedok. (Prim. aut.)